

Macháček, Jiří; Dresler, Petr; Přichystalová, Renáta; Sládek, Vladimír

### **Pohřební ritus a všeobecná charakteristika pohřebiště**

In: Macháček, Jiří; Dresler, Petr; Přichystalová, Renáta; Sládek, Vladimír. *Břeclav – Pohansko VII., Kostelní pohřebiště na Severovýchodním předhradí*. Vydání první Brno: Filozofická fakulta, Masarykova univerzita, 2016, pp. 28-55

ISBN 978-80-210-8455-1

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/136959>

Access Date: 05. 12. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

## 6. POHŘEBNÍ RITUS A VŠEOBECNÁ CHARAKTERISTIKA POHŘEBIŠTĚ

### 6.1 Morfologie hrobů, velikost a výplň hrobových jam

#### 6.1.1 Tvar hrobové jámy

Na severovýchodním předhradí bylo evidováno 152 hrobů s 154 archeologicky identifikovanými jedinci. Hrobová jáma byla řádně zachycena u 131 jedinců. Dominoval obdélníkový tvar hrobové jámy (text. tab. 2). Profil hrobových jam měl nejčastěji neckovitou formu (70 %), u jednoho oválného hrobu byl dokumentován mísovitý příčný profil. Pokud byl evidován neckovitý tvar profilu s jedním nebo dvěma stupni, v případě hrobů od druhého kostela se nejedná o pozůstatky původní úpravy hrobové jámy, ale o stopy po upřesňování originálního tvaru výkopu hrobu v nepřehledných podmínkách písčitého podloží, kdy horní části zásypů hrobů byly jen s obtížemi odlišitelné od sterilního podloží. Převažoval kolmý (55 %) nebo šikmý přímý (11 %) úhel sklonu stěn hrobových jam. Objevily se také hroby s kombinací sklonu stěn (13 %). Dna hrobových jam byla z 87 % hladká a plochá, pouze pokud byl hrob narušen jiným objektem, nebo se jednalo o hroby nezahlobené do podloží, byly evidovány nepravidelnosti.

Výkop hrobové jámy se nepodařilo dokumentovat v 16 případech. Vesměs se jednalo o velmi narušené hroby (H 51, H 57, H 62, H 89, H 94, H 100, H 123, H 132), o mělce zahlobené sklady kostí (H 85, H 131, H 149), o pohřby malých dětí do zásypů jiných hrobů, kdy nebylo možné rozeznat jednotlivé výplně hrobových jam (H 63,2, H 115, H 139, H 167), nebo o hroby nezahlobené do podloží (H 90). U některých velmi mělkých hrobů nebo celků v superpozici s mladším zásahem byl stanoven pouze pravděpodobný půdorys

(H 81, H 174, H 186). Stejně tak u kamenné skříňky H 59, která se nezahlobovala do podloží, konstrukce z kamenů však měla kvadratický tvar, proto byl tvar hrobové jámy označený jako původně obdélníkový. U pohřbu jedince H 191,1, který byl porušen dodatečným pohřbem jedince H 191,2, je zaznamenán obdélníkový tvar hrobové jámy, i když kosti z H 191,1 byly v neanatomickém pořádku shrnuty k delší jihovýchodní stěně hrobové jámy individua H 191,2. Na základě terénních pozorování však předpokládáme, že tvar původní hrobové jámy zůstal zachován. Tvar primárního uložení jedinců z H 74 a H 121 nelze rekonstruovat, jedná se totiž o sklady kostí. Zaznamenán je ale tvar výkopu jejich sekundární polohy.

Převládajícím půdorysem hrobové jámy na pohřebišti je obdélníkový tvar (celkem 47krát) nebo obdélníkový se zaoblenými rohy (celkem 71krát). Zaoblení rohů hrobových jam, nebo dokonce jejich oválný půdorys (celkem 9krát)<sup>5</sup> se velmi často vyskytuje tam, kde podloží tvoří písčité sediment – písek, písčitá hlína, hlinitý písek. Nízká konzistence sedimentu má vliv na zaoblení rohů nebo kratších stěn jámy po celé jejich délce, a to zejména u objektů s malou kubaturou. Tento trend byl na Pohansku zaznamenán např. na jižním předhradí (*Přichystalová 2011b*, 61–62) a na jihozápadním Slovensku analogický jev vyzníval i M. Hanuliak (2004, 69). Jako zajímavý a ne zcela náhodný se jeví půdorys hrobové jámy ve tvaru lichoběžníku sbíhajícího se k hlavě nebo k nohám. Na severovýchodním předhradí se první typ vyskytl třikrát a druhý typ celkem šestkrát.

Do hrobové jámy s kubaturou kolem 1 m<sup>3</sup> ve tvaru lichoběžníka sbíhajícího se k hlavě byli pohřbeni muži ve věkové kategorii young adult (1×) a old adult (2×). Jeden hrob byl umístěn přímo v interiéru rotundy (H

TVAR HJ	Obdélník se zaoblenými rohy	Obdélník	Ovál	Lichoběžník sbíhající se k nohám	Lichoběžník sbíhající se k hlavě	Nepravidelný	?
pravidelný	58	31	5	5	2	2	16
nepravidelný	13	16	4	1	1		

Textová tabulka 2: Tvary hrobových jam na pohřebišti kolem druhého kostela.

153) a dva hroby (H 60 a H 61) se nacházely 8 až 9 m jihovýchodně od středu rotundy v rámci skupiny O (viz kapitola 10. Prostorová struktura pohřebiště. Vztah hrobů a kostela, obr. 131).<sup>6</sup> V případě H 153 se patrně jedná o nejdůležitějšího muže na pohřebišti. V hrobě H 60 byl pohřben muž se sekerou bradaticí a nožem a v H 61 byl velmi pravděpodobně v dřevěné schránce uložen poměrně urostlý mladý muž. Oba hroby mimo rotundu byly vyhloubeny na linii v ose JZ–SV.

Hrobová jáma ve tvaru lichoběžníku sbíhajícího se k nohám byla evidována v šesti případech a na rozdíl od první skupiny nepůsobí tak homogenně. Jeden z hrobů se opět nacházel uvnitř kostela – H 166, ostatní pohřby byly rozesety do skupin C, P, R a T (viz kapitola 10. Prostorová struktura pohřebiště. Vztah hrobů a kostela, obr. 116). Nejblíže k H 166 se nacházel hrob H 150 – na jižní straně v blízkosti rotundy byl do poměrně prostorného hrobu pohřben juvenilní jedinec bez inventáře. Cca 12 m JZ od H 150 se nacházel dlouhý a široký, ale relativně mělce založený ženský hrob H 195 s dřevěnou konstrukcí pod tělem pohřbené. Všechny tři hroby byly vyhloubeny na linii v ose JZ–SV. Zbylé tři hroby s lichoběžníkovitým půdorysem byly objeveny v prostoru na sever od rotundy. Dva z nich jsou řazeny do skupiny R, se Z–V orientací těla – H 78 a H 118. Tato skupina zřejmě patří do nejmladší fáze pohřbívání na pohřebišti. Hrob nedospělého jedince H 135 je řazen do skupiny hrobů P, která pravděpodobně zvnějšku respektovala ohrazení hřbitova na severozápadní straně. Kromě jednoho hrobu dospělého muže (H 165) patřily všechny hroby dětem.

I když hroby s lichoběžníkovým půdorysem sbíhajícím se k nohám netvoří na základě prostorových, antropologických nebo konstrukčních vlastností jasně vymezenou skupinu, lze v případě kostelního pohřebiště na severovýchodním předhradí říci, že hrobové jámy ve tvaru lichoběžníku nebyly v blízkém prostranství kolem rotundy a také přímo v ní hloubeny náhodně, ale s intencí poukázat na významnost nebožtíka, který byl do takto tvarované jámy uložen. Týká se to sledované skupiny se zúženou stranou u hlavy a hrobů se zúženou stranou v místě nohou, které se nacházely jednak v interiéru sakrální stavby a jednak jihozápadně od ní.

Na pohřebišti od prvního kostela naprosto převažují hrobové jámy obdélníkového půdorysu (cca 81 %, jsou tam řazeny i jámy se zaoblenými rohy nebo nepravidelné obdélníkové tvary). Celkem u 15 % hrobů nebylo možné tvar jámy určit a ve zbylých 4 % jsou zahrnuty jámy s lichoběžníkovým nebo nepravidelným půdorysem. Lichoběžníkový tvar s kratší stěnou u nohou byl identifikován v šesti případech,<sup>7</sup> s kratší stěnou u hlavy jedenkrát (H 71 – jediný zástupce mužského pohlaví v této kategorii). Ani podle umístění vůči kostelu, ani podle hrobového inventáře<sup>8</sup> nelze řadit sledované hroby k pohřbům jedinců s výjimečným významem.<sup>9</sup> Dva hroby se nacházely severně od apsidy a pět východně

až jihovýchodně od hlavní lodi stavby. Podle dokumentace relativní stratigrafie patří lichoběžníkové hroby k relativně mladším kontextům, např. hroby H 3 a H 4 se sice nacházely v rámci dvorce, ale mimo starší palisádu kolem kostela, na jihovýchodním okraji výskytu hrobů v této části pohřebiště; H 84 porušoval H 99, který ležel stratigraficky nad starším žlábkem po vyhrazení prostoru kolem kostela; H 149 porušoval H 82 a ten ležel nad H 83 apod.

Lichoběžníkovým půdorysům hrobových jam se v regionu jihozápadního Slovenska podrobněji věnoval M. Hanuliak (2004, 69–70). Jejich vyšší výskyt (kolem 20 %) evidoval pouze na pohřebištích – Čakajovce a Bučany – Vinohrady. Na ostatních 35 evidovaných lokalitách nepřevýšil počet lichoběžníkových jam na pohřebišti 10 % a to platí i pro oba kostelní hřbitovy na Pohansku. Obecně v rámci této skupiny převažují hroby s půdorysy sbíhajícími se k nohám, jako např. na Pohansku anebo na významné nekropoli v areálu Pražského hradu – v Lumbeho zahradě, kde je evidováno šest případů půdorysů se stěnami sbíhajícími se k nohám a dvakrát k hlavě (Frolík a kol. 2014, 109). Podle M. Hanuliaka (2004, 70, obr. 50) byly do lichoběžníkových jam převážně ukládáni muži. Pro Pohansko toto pozorování neplatí beze zbytku, na severovýchodním předhradí byli takto pohřbeni čtyři muži, dvě ženy a tři děti (z toho dva v kategorii juvenis), na Velmožském dvorci pak jeden muž, tři ženy (jedna mladá dospělá žena v kategorii juvenis) a tři děti.<sup>10</sup> Jako důvod pro pohřbívání do hrobových jam s lichoběžníkovým půdorysem uvádí několik možností: 1) náhoda, 2) nedostatečné soustředění kopáčů hrobů, 3) aplikace jiné výkopové techniky (Hanuliak (2004, 70). Pro hroby od druhého kostela lze konstatovat jistou pravděpodobnost záměrného vytvoření trapezoidní jámy v případě hrobů s kratší stěnou u hlavy. O důvodech můžeme pouze spekulovat.

### 6.1.2 Kubatura hrobových jam

Hrobové jámy svými rozměry zodpovídají velikosti těla, které do nich bylo uloženo, to znamená, že kubatury hrobových jam dětí mají malé kubatury, zatímco hroby dospělých mužů patří k těm největším (text. tab. 3). Výjimky se na pohřebišti vyskytují málo, ale zato jsou výrazné, např. do nadstandardně velké jámy (největší na pohřebišti) byla uložena žena bez inventáře (H 154). Také na pohřebišti kolem prvního kostela měla největší hrobovou jámu mladá žena z bohatě vybaveného hrobu H 38 (Kalousek 1971, 43, obr. 38).<sup>11</sup> Je zajímavé, že na jižním předhradí neobjemnější hrob také patřil ženě – H 1, tentokrát bez inventáře (Přichystalová 2011b, 63; Vignatiová 1977–1978, 136, obr. 131). V Lesní školce byla naopak největší kubatura evidována u mužského hrobu H 51, který byl bez inventáře, ale se stopami po dřevěném

m <sup>3</sup>	Dítě	Dospělý	Inf. Ia	Inf. Ib	Inf. II	Juv.	Žena	Muž
Objem/min.	0,013	0,18	0,013	0,05	0,22	0,38	0,18	0,5
Objem/průměr	0,24	0,9	0,074	0,25	0,57	0,68	0,92	0,96
Objem/max.	0,89	4,73	0,19	0,72	0,89	1,35	4,73	1,66

**Textová tabulka 3:** Kubatura hrobových jam na pohřebišti kolem druhého kostela. Kategorii Dospělý tvořily věkové skupiny juvenis, young/middle/old adult.

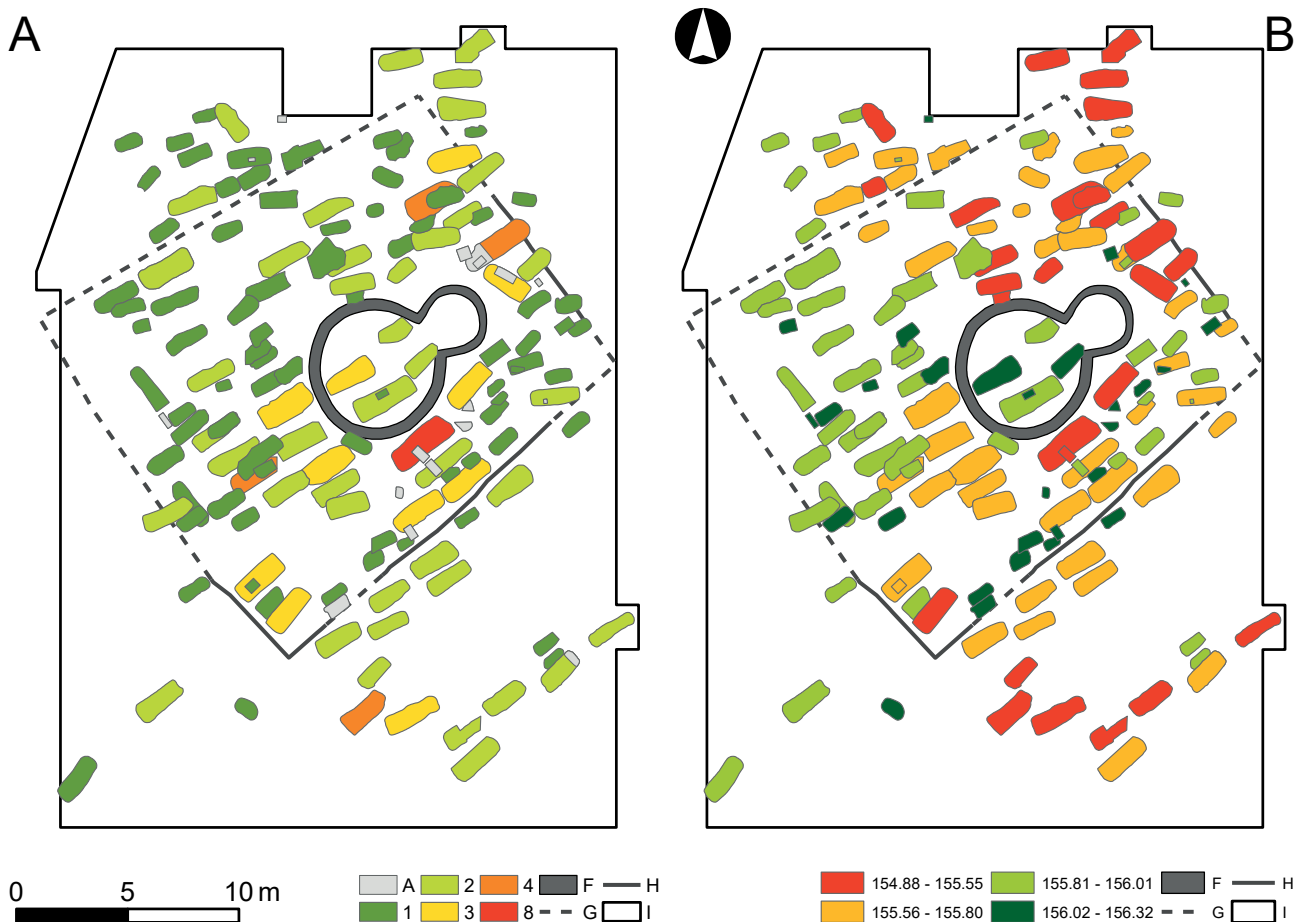
podložení těla (Přichystalová 2011a, 43–44). Stejně případy nadměrné hrobové jámy známe i u dětských hrobů, na severovýchodním předhradí jsou to např. H 55, H 156, H 172, H 181. Podobný jev zaznamenali i na pohřebišti v Lumbeho zahradě (Frolík a kol. 2014, 24).

Opačný příklad příliš těsné nebo kratší hrobové jámy se na severovýchodním předhradí vyskytl pouze dvakrát, jedná se o kostry s mírně pokrčenými dolními končetinami H 84 a H 152, kde kosti nohou byly v těsné blízkosti kratší stěny.

Nejběžnější kubatura středohradištních hrobů se pohybuje mezi 1 až 1,5 m<sup>3</sup>, což odpovídá konvenčnímu

rozměru hrobové jámy pro dospělého člověka o rozměrech plus/minus 2 × 0,8 × 0,9 m. Na severovýchodním předhradí byly v tomto intervalu dokumentovány dva hroby z kategorie juvenis, dva ženské a 13 mužských hrobů.<sup>12</sup> Z kategorie infans Ia až II nedosáhl této kubatury žádný z hrobů (obr. 12). Větší kubatura než 1,5 m<sup>3</sup> byla změřena dvěma mužským (H 133, 185) a třem ženským hrobovým jámám (H 108, H 154, H 193).

Kromě ženského H 193 se všechny ostatní hroby nacházely kolem sakrální stavby ve vzdálenosti 4 až 8 m od středu rotundy (H 193 se nacházel 15,5 m jižně od středu kostela). H 154 byl vyhlouben hned vedle



**Obr. 12.** Břeclav – Pohansko, Severovýchodní předhradí. Grafické vyjádření kubatur hrobových jam na pohřebišti. A) Podle stanovených objemových kategorií. Legenda: A: bez evidované kubatury; 1: 0,01–0,5 m<sup>3</sup>; 2: 0,51–1 m<sup>3</sup>; 3: 1,1–1,5 m<sup>3</sup>; 4: 1,51–2 m<sup>3</sup>; 8: 4,1–6 m<sup>3</sup>; B) Podle max. hloubky dna hrobové jámy v metrech nad mořem.

**Fig. 12.** Břeclav – Pohansko, North-eastern suburb. Graphic expression of grave pit volumes at the cemetery. A) By preset volume categories. Key: A: without recorded volume, 1: 0,01–0,5 m<sup>3</sup>; 2: 0,51–1 m<sup>3</sup>; 3: 1,1–1,5 m<sup>3</sup>; 4: 1,51–2 m<sup>3</sup>; 8: 4,1–6 m<sup>3</sup>; B) By max. depth of grave pit bottom in meters above sea level.

zdi kostela, podél jeho jihovýchodní části, a je pravděpodobné, že žena z tohoto hrobu měla přímý vztah k mužům a dětem pohřbeným v interiéru rotundy.

Pouze jeden z objemných hrobů obsahoval inventář, a to pohřeb ženy H 108 (obr. 13).<sup>13</sup> I když tyto hroby (kromě jednoho) neobsahovaly hrobovou výbavu, u každého z nich byl dokumentován alespoň jeden znak úpravy hrobové jámy (podložení těla dřevěnou konstrukcí, kamenné obložení obvodu jámy) anebo existence dřevěné schránky.

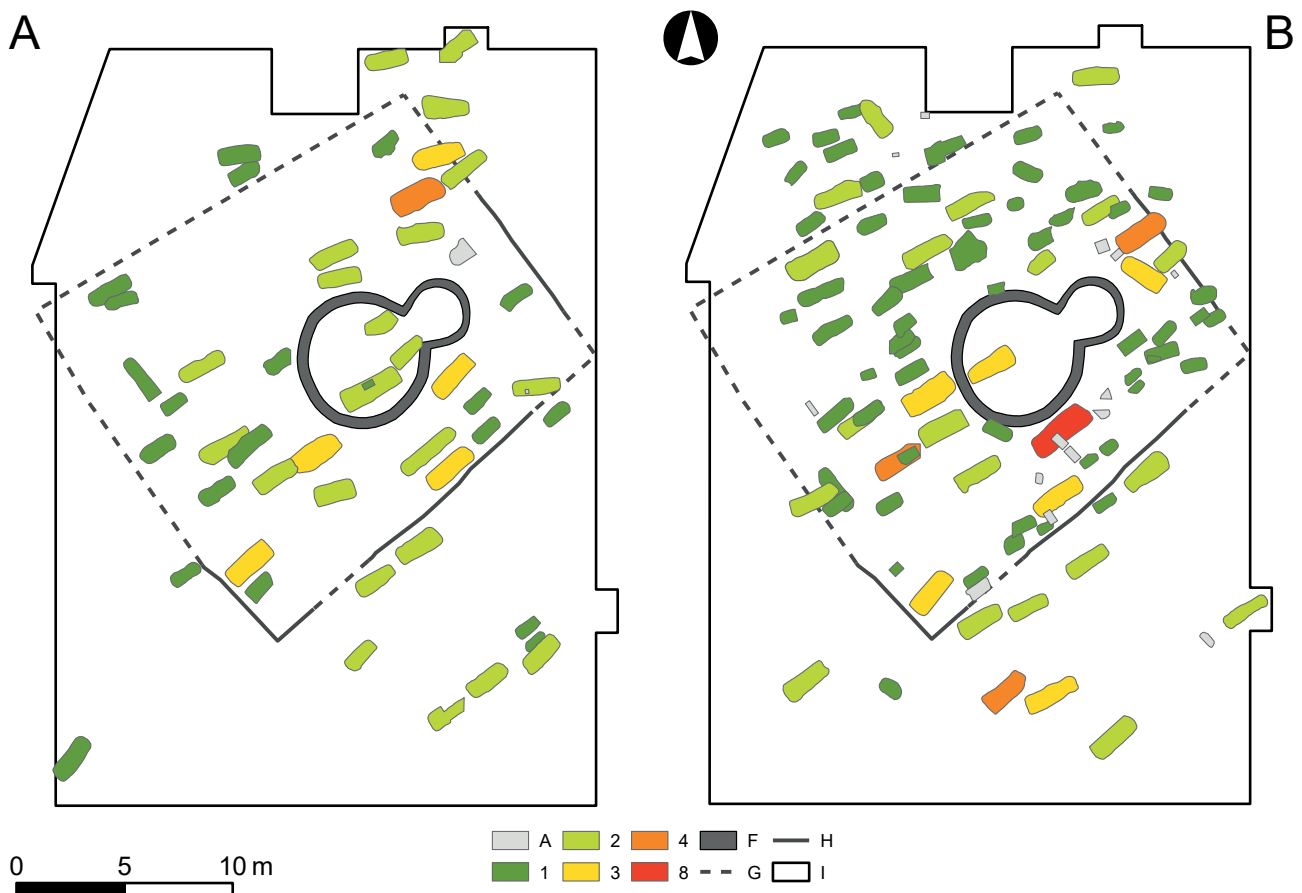
Zajímavá je i stratigrafie sledovaných kontextů. H 185 byl porušen výkopem hrobu H 157; H 108 porušil starší hrob dítěte H 146 a sám byl porušen výkopem hrobové jámy pro jiné zemřelé dítě (H 77); výkop H 133 téměř úplně zničil ženský hrob H 132 a zároveň porušoval žlab po ohrazení funerálního areálu. H 193 byl součástí okrajové skupiny devíti hrobů, která vymezovala jihovýchodní hranici pohřebiště. Z uvedeného vyplývá, že hroby s velkou kubaturou chronologicky patřily do různých etap fungování nekropole.

Vysoká kubatura hrobové jámy na severovýchodním předhradí nepatří mezi vlastnosti vhodné pro precizo-

vání chronologie, jeví se však jako atribut důležitý pro sociální stratifikaci pohřbené populace. Hroby s vyšší kubaturou (1–1,5 m<sup>3</sup> a výš) byly umísťovány blíže sakrální stavbě nebo do ní (H 72, H 151, H 154, H 153, H 166), často obsahovaly výjimečný inventář (H 143, H 168), obsahovaly pohřeb v dřevěné schránce (H 61, H 87) nebo byla pomocí kamene či dřeva upravena hrobová jáma (H 133, H 162). Některé hroby obsahují kombinace všech zmiňovaných příznaků (H 133, H 143, H 153, H 154, H 162, H 166, H 191 atd.).

### 6.1.3 Výplň hrobových jam

Valná většina hrobů měla jednodlitou výplň bez známek zvrstvení (cca 91 %). Charakter výplně odrážel geologický a pedologický charakter polohy. Původ vyvýšeniny, na které stával kostel s pohřebištěm, je v současnosti interpretován jako relikt nejmladší terasy z konce pleistocénu (Petr *et al.* 2015). Pod svrchní vrstvou písčitého podloží se v hloubce od 30 do 40 cm nachází až 20 cm mocné, šikmo položené vrstvy šterku a tenké vrstvy



**Obr. 13.** Břeclav – Pohansko, Severovýchodní předhradí. Grafické vyjádření kubatur hrobových jam na pohřebišti. A) Hroby s inventářem; B) Hroby bez inventáře. Legenda: A: bez evidované kubatury; 1: 0,01–0,5 m<sup>3</sup>; 2: 0,51–1 m<sup>3</sup>; 3: 1,1–1,5 m<sup>3</sup>; 4: 1,51–2 m<sup>3</sup>; 8: 4,1–6 m<sup>3</sup>.

**Fig. 13.** Břeclav – Pohansko, North-eastern suburb. Graphic expression of grave pit volumes at the cemetery. A) Graves with grave goods; B) Graves without grave goods. Key: A: without recorded volume; 1: 0,01–0,5 m<sup>3</sup>; 2: 0,51–1 m<sup>3</sup>; 3: 1,1–1,5 m<sup>3</sup>; 4: 1,51–2 m<sup>3</sup>; 8: 4,1–6 m<sup>3</sup>.

a čocky plaveného písku a jemnějšího šterku, které severně od kostela vystupují až na povrch podloží.

Hroby byly vyplněny ulehlym a středně ulehlym sedimentem charakteru písčité hlíny – hlinitého písku anebo písku. Barva výplně kolísala podle vlastností sedimentu. V případě písčité hlíny měla tmavší a středně tmavé odstíny šedé a hnědé. Hlinitý písek a písek byl evidován ve světlých odstínech šedé, hnědé barvy a v tmavých i světlejších tónech barvy žluté.

Jelikož v místech hřbitova byly prozkoumány relikty pravěkého, časně slovanského i velkomoravského osídlení, zášpy hrobů obsahovaly drobné fragmenty keramiky, různých drobných kovových i nekovových předmětů. Pokud hrob superponoval starší sídlištní objekt, objevily se v jeho výplni středně velké i velké fragmenty keramiky.

U třinácti hrobů byly evidovány změny v charakteru zášpy. V jedenácti případech<sup>14</sup> byla rozpoznána vrstva vzniklá dekompozicí organické schránky pro tělo mrtvého nebo jako důsledek poklesu zeminy po zániku sekundárního dutého prostoru. U dvou hrobů bylo identifikováno porušení stěny výkopu a sesuv písčitého podloží do masu výplně (H 138 a 154).

Vrstvy byly dokumentovány v ploše nebo na profilu.

## 6.2 Úpravy hrobových jam

Na pohřebišti kolem druhého kostela bylo evidováno několik typů úprav hrobové jámy, využívajících jako základní materiál kámen nebo dřevo. Modifikace vnitřní části jámy či povrchová korekce rovu byla zaznamenána ve 45 případech, což je u necelých 30 % ze všech hrobů. Pokud přičteme i pravděpodobné kamenné překryvy a také kamenné překryvy hrobů rekonstruované na základě skládání vrstev v GIS (u sedmi se vyskytla i kombinace s jiným typem úpravy), tak celkový počet stoupne na 54 hrobů, a tedy na 35,5 %. Zajímavá je frekvence použití konstrukčních prvků pro úpravu hrobů ve srovnání s prvním kostelem. Na hřbitově kolem prvního kostela dosud nebyla provedena podrobná analýza úprav hrobových jam. Na základě slovního popisu a kreseb hrobů bylo selektováno 46 případů použití kamene na úpravu hrobu a dva případy, kde byly evidovány stopy po dekompozici dřeva, a nebyly to pozůstatky po schránce na tělo zemřelého. To znamená, že na Velmožském dvorci mělo nějakým způsobem upravenou hrobovou jámu necelých 12 % hrobů. Naše poznatky vychází z publikovaného katalogu, ve kterém autor tuto problematiku sledoval pouze okrajově (*Kalousek 1971*). Proto jsou předložené informace pouze předběžné a další bádání je bude upřesňovat.

Mezi záměrné úpravy hrobových jam řadíme úplné, téměř úplné nebo jen symbolické kamenné obložení obvodu hrobu (27x), obložení jámy lidskými kostmi (jedenkrát společně v kombinaci s kamenem), kamenné

skříňky (dvakrát), plošný kamenný překryv (pět jistých překryvů) a dřevěnou úpravu dna v podobě podložky/desky (13x), na kterou bylo uloženo buď tělo mrtvého, nebo dřevěná schránka. Pouze ve čtyřech případech se konstrukce prolínají, a to kamenné obložení s negativem dřevěné konstrukce (dvakrát), kamenné obložení v kombinaci s lidskými kostmi (jedenkrát) a kamenný překryv s negativem dřevěné konstrukce (jedenkrát). Mnohem častější je kombinace úprav hrobové jámy s primárním dutým prostorem (sedmkrát; viz text. tab. 4).

Kombinace hrobových konstrukcí se schránkou a podložením hlavy kamenem	Počet
obložení hrobové jámy kamenem – kámen pod lebkou	2
negativ dřevěné konstrukce – kámen pod lebkou	2
obložení hrobové jámy kamenem – kámen pod lebkou – schránka	2
negativ dřevěné konstrukce – schránka	3
obložení hrobové jámy kamenem – schránka	3
kamenný překryv – negativ dřevěné konstrukce – kámen pod lebkou – schránka	1
obložení hrobové jámy kamenem – negativ dřevěné konstrukce – schránka	1
obložení hrobové jámy kamenem – negativ dřevěné konstrukce – kámen pod lebkou	1
obložení hrobové jámy kamenem – obložení hrobové jámy lidskými kostmi	1

**Textová tabulka 4:** Přehled jednotlivých úprav hrobové jámy v kombinaci se schránkou a s hlavou podloženou kamenem.

Hroby s konstrukcemi se koncentrují většinou v blízkosti rotundy (obr. 14–18). Poněkud vzdálenější jsou pouze hroby H 52, H 76, H 79, H 134, H 180, H 192 a H 195.<sup>15</sup> Hroby s kamennými překryvy (i těmi hypotetickými) jsou vázány na prostor vymezený kruhovou výsečí ve směru od Z na S. Naproti tomu hroby s archeologicky zdokumentovanými negativy po zetlelé, patrně dřevěné schránce se vyskytují po celém areálu pohřebiště bez ohledu na světovou stranu či vzdálenost od kostela.

### 6.2.1 Kamenné konstrukce

Na Pohansku se úprava hrobové jámy s využitím kamene váže pouze na kostelní hřbitovy. Výjimku tvoří šest hrobů ze starých výzkumů a jeden hrob z aktuálních výzkumů severovýchodního předhradí (H 210),<sup>16</sup> které nebyly součástí pohřebiště kolem centrální sakrální stavby (*Dostál 1982a*, 166). Jak již bylo řečeno výše, na pohřebišti kolem rotundy byly zdokumentovány tři typy kamenných konstrukcí: kamenné obložení hrobové jámy, kamenná skříňka a plošný kamenný překryv.

#### Kamenné obložení hrobové jámy

Ze zmiňovaných konstrukcí byl nejčastěji evidován obvodový kamenný věnec nebo jeho symbolické vyjád-

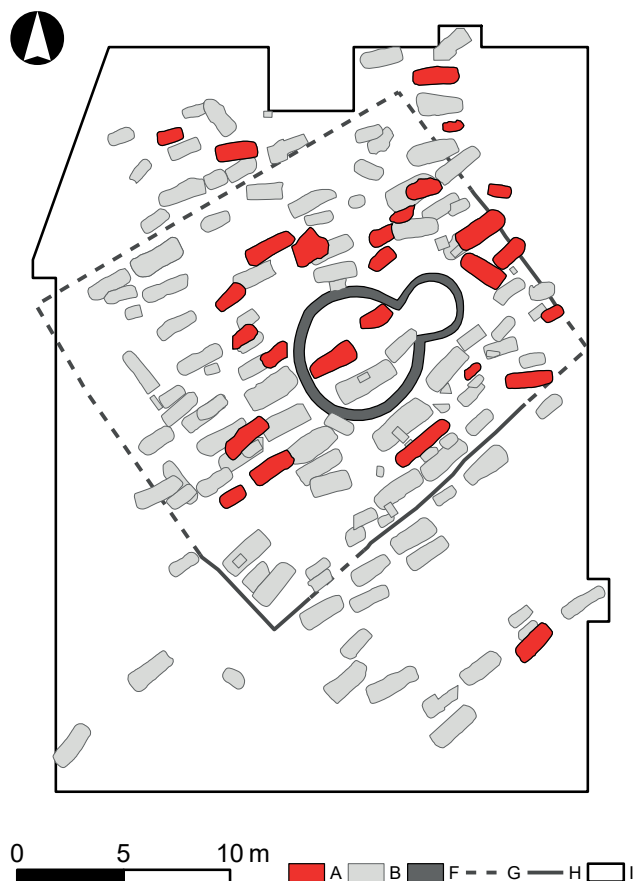
ření.<sup>17</sup> Kamenné obložení se vyskytovalo ve třech základních formách: 1. úplné vyskládání obvodu hrobové jámy; 2. téměř úplné nebo taky částečné obložení; 3. symbolické obložení. K obkládání hrobů byl využíván stejný kamenný materiál, jako byl používán i ke stavbě kostela. Šlo o neopracovaný lomový kámen, konkrétně o písčité vápence nebo vápnité pískovce sarmatského stáří, které byly na Pohansko dováženy, v současnosti ze slovenského břehu Moravy, z lomů z podhůří Malých Karpat v okolí Holíče a Skalice (*Macháček et al. 2007, 305*). U čtyř hrobů bylo v obložení identifikováno použití opracovaných kamenů, a to již nefunkčních artefaktů – v hrobech H 63, H 68 a H 124 byly v konstrukci použity žernovy ze svoru, v hrobě H 146 byl podél levého bérce v obložení upotřeben zlomek rotačního brusu.

Kameny byly ukládány ke stěně hrobové jámy svisle i naplocho, v některých případech i na sebe (H 148, H 152, H 153). Báze kamenů měla většinou společnou niveletu se dnem hrobové jámy, v některých případech však byly uloženy i nad její úroveň (H 52, H 133, H 179). U malých dětí bylo sledováno svislé uložení plochého kamene velkých rozměrů na způsob kamenné stély v místě za hlavou (H 73, H 76, H 77, H 146), výjimečně se vyskytl tento jev i u dospělých jedinců (H 88, H 134).

Kameny kolem celého půdorysu byly objeveny pouze u tří dětských pohřbů ve věkové kategorii infans Ib a II (H 148, H 152, H 180). Dva hroby s úplným obložení, orientované JZ–SV, se nacházely nedaleko sebe jihozápadně až severozápadně od sakrální stavby. H 148 byl situován u předpokládaného vchodu na Z straně rotundy<sup>18</sup> a asi 4 m SSV od něho v blízkosti severní stěny se nacházel H 152. Cca 15 m od kostela, na severozápadním okraji pohřebiště, se nalézal H 180. Hrob byl orientován na Z–V a spolu s hroby se symbolickým kamenným obložení stejné orientace – H 134, H 73, H 76 a H 79 – vytvářel v severní části pohřebiště spolu s dalšími hroby skupinu, která zřejmě patří do poslední fáze fungování pohřebiště (obr. 14).

Téměř úplné kamenné obložení bylo evidováno pouze u dvou hrobů. Jeden se nacházel přímo v interiéru kostela – H 153 – jediný dospělý jedinec v kategorii úplných a téměř úplných kamenných obložení. Kameny byly místy položeny ve dvou vrstvách. Konstrukce se nacházela za hlavou, po celé levé straně pohřbeného, na pravé straně v místech dolní končetiny a v nohách. Kameny zcela chyběly po pravé straně trupu a podél lebky. Jeden kámen ležel přímo nad lebkou, ten však mohl souviset s destrukcí kostela. V obložení se vyskytl i velký fragment pražnice, zřejmě ale nebyl umístěn do konstrukce intencionálně. Celkem bylo evidováno 67 kamenů o váze 82 kg.

Druhý hrob s téměř úplným věncem kamenů kolem dna hrobové jámy se nacházel cca 2 m západně od kostela, vedle H 148. Jedná se o hrob dítěte H 159. Dítě



**Obr. 14.** Břeclav – Pohansko, Severovýchodní předhradí. Plán s vyznačením polohy hrobů s kamenným obložení hrobové jámy. Legenda: A – hroby s kamenným obložení, B – ostatní hroby, F – základy kostela, G – rekonstrukce ohrazení, H – dochované ohrazení, I – prozkoumaná plocha.

**Fig. 14.** Břeclav – Pohansko, North-eastern suburb. Plan with marked position of graves with stone lining of the grave pit.

bylo v poměru k velikosti svého těla uloženo do prostorné hrobové jámy. Kameny po obvodu jámy byly položeny místy ve dvou vrstvách. Bohužel jihozápadní část hrobu byla zničena základovým žlabem recentní budovy.

Symbolické kamenné obložení bylo identifikováno u 22 hrobů. Ve skupině naprosto převládají děti, celkem 12x. Nejfrekventovanější věková kategorie byla infans Ib (1 až 7 let), sem řadíme devět hrobů. U dítěte z kategorie infans Ia (do jednoho roku života) bylo obložení evidováno dvakrát a v kategorii infans II to bylo pouze jedenkrát (7 až 14 let). Mezi dětské hroby nepřičítáme hrob juvenilního jedince H 52, kterého antropologický posudek řadí již mezi dospělé jedince bez určení pohlaví.<sup>19</sup> U adultních individuí se symbolická forma kamenného věnce objevila celkem devětkrát, z toho sedmkrát u mužů a dvakrát u žen. Ve věkové kategorii adultus převládá stupeň middle adult nad young adult v poměru 6 : 3.<sup>20</sup>

Symbolické kamenné obložení lze rozdělit do čtyř základních variant, které pak obsahují různé subvarianty.

Varianta 1: skupina nejpočetnější a také s největší variabilitou; používané byly kameny nesteré velikosti a tvaru, uložené nejčastěji v místech za hlavou, u nohou a podél pánve; může se vyskytnout i obložení podél jedné strany či po obou stranách trupu anebo dolních končetin; počet kamenů se pohybuje od 2 do 11; úroveň báze kamenů může i nemusí být stejná s úrovní dna hrobové jámy (např. tab. 71:3, 75:4, 5, 81:5, 120:1, 121:1). Do této kategorie jsme zařadili 11 hrobů – pět mužských, jednoho juvenilního jedince a pět dětí.<sup>21</sup>

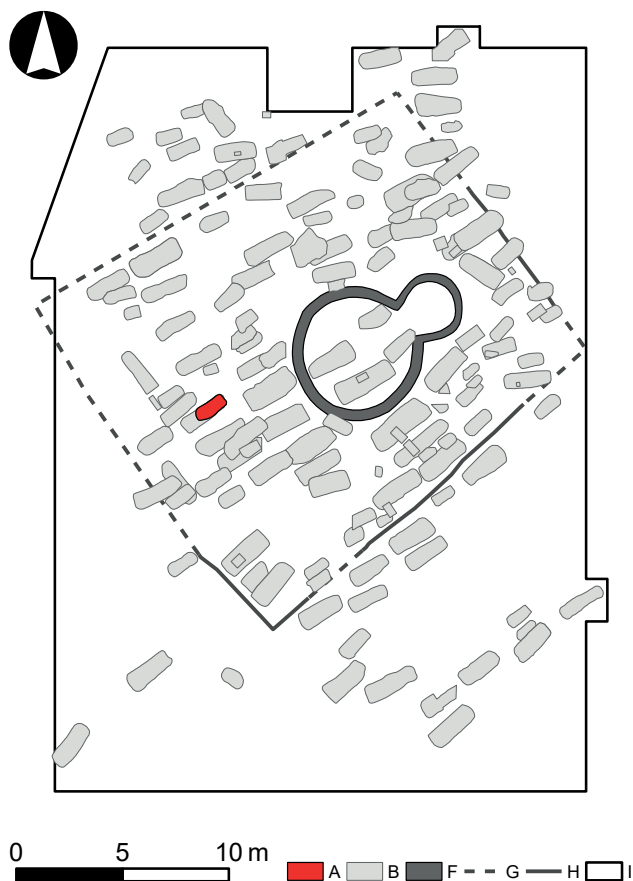
Varianta 2: používané byly středně velké až velké ploché kameny, umístěné v šikmé až kolmé poloze v místě za hlavou/u ramen a v nohách/podél bérků (např. tab. 77:3, 79:1, 2, 98:3, 4, 102:1). Velký kámen za hlavou často připomínal vztyčenou stělu. Do skupiny jsou zařazeny dva dětské hroby (H 73 a H 124) a jeden ženský hrob (H 134). Patří sem velmi pravděpodobně i narušené dětské hroby H 68 a H 146 a poničený mužský hrob H 157, kde kvůli superpozici s mladšími hroby nebo recentním základovým žlabem chybí část skeletu i obložení v horní anebo dolní části hrobové jámy.

Varianta 3: používané byly středně velké až velké ploché kameny, umístěné v kolmé poloze po stranách pánve; můžou se vyskytnout i v kombinaci s velkým kamenem, uloženým za hlavou (tab. 80:1, 89:4, 95:4). Do této skupiny byly zařazeny tři hrobové celky – dva dětské hroby H 76, H 102 a pohřeb mladé ženy H 117.

Varianta 4: používané byly středně velké až velké ploché kameny, umístěné v kolmé poloze v místě za hlavou (tab. 80:2, 3, 85:1, 2). Poloha i tvar kamenů připomínaly náhrobní stěly, které však po zahrnutí pohřbu zeminou nebylo možné z pochůzného horizontu identifikovat. Sem řadíme pouze dva hroby, a to dětský hrob H 77 a mužský hrob H 88.

### Kombinované obložení hrobové jámy z kamene a lidských kostí

Asi 5,5 metru od vnější zdi kostela jihozápadozápadním směrem byl prozkoumán velmi bizarní typ obložení hrobové jámy, respektive pohřbu malého dítěte. Hrobová jáma H 164 byla umístěna v podélné ose staršího mužského hrobu H 174 (obr. 15). Mladší hrobová jáma překrývala celou severovýchodní polovinu původního hrobu a jejím vyhloubením byla porušena dolní část skeletu jedince H 174 – dislokovány byly kosti dolních končetin. Porušená část kostry byla následně využita při úpravě hrobové jámy. Obvodové obložení bylo sestaveno z kombinace kamene a lidských kostí (tab. 114:1, 2). U kratší jihozápadní stěny H 164 (v místě za lebku) ležely na sobě dva velké ploché kameny, uložené vodorovně.<sup>22</sup> Podél pravé dolní končetiny dítěte



Obr. 15. Břeclav – Pohansko, Severovýchodní předhradí.

Plán s vyznačením polohy hrobu s obložení hrobové jámy z lidských kostí. Legenda: A – hrob s kostěným obložení, ostatní viz obr. 14.

Fig. 15. Břeclav – Pohansko, North-eastern suburb. Plan with marked position of the grave with human bone lining of the grave pit.

te H 164 byly u stěny hrobové jámy naskládány pravý femur a tibie a podél levé dolní končetiny dítěte byly uloženy ke stěně hrobu levý femur, tibie a obě fibuly, které velmi pravděpodobně původně patřily porušenému jedinci H 174. Ve své podstatě jde o sekundární pietní uložení lidských ostatků, tzv. sklad kostí, které svým zakomponováním do pohřbu dítěte H 164 získalo další rozměr – funkci materiálu použitého při úpravě hrobové jámy. V prostředí středohradištních pohřebišť se jedná o úkaz zcela mimořádný.

### Skříňkové hroby

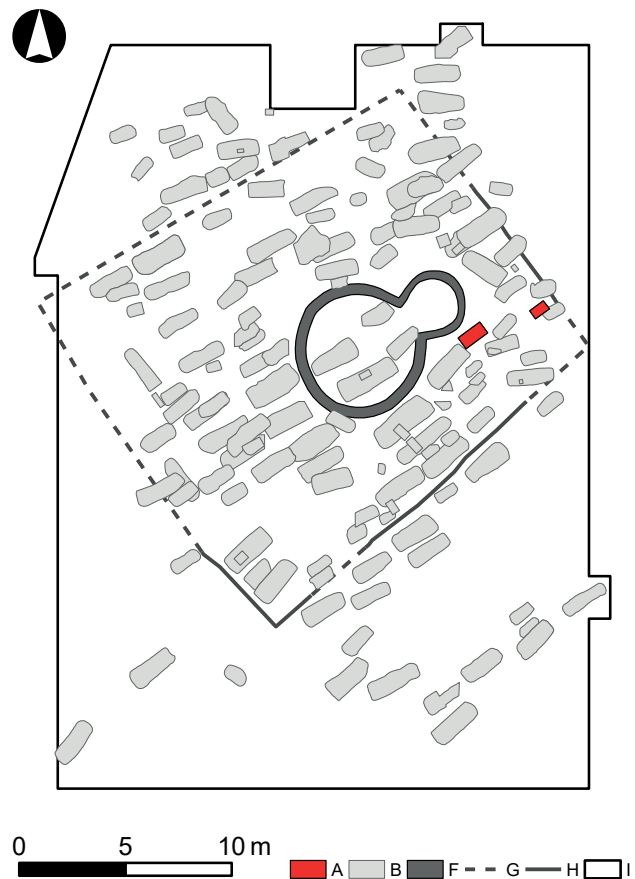
Na pohřebišti u druhého kostela se objevil i případ pohřbu do tzv. kamenné skříňky, tedy do hrobu, který byl obestaven plochými kamennými deskami, poskládanými do kvadratického tvaru připomínajícího kamenný sarkofág. Dokumentovány byly dva hroby a v obou případech se jednalo o dítě (tab. 73:4, 5, 86:1, 2).



Kamenná konstrukce označená jako H 59 se nacházela na severovýchodním okraji pohřebiště pod kamennou destrukcí kostela a zásyp vyplňující skříňku splýval se sedimentem v destrukci (tab. 73:4, 5). Skříňka i pohřeb byly rozpoznány až po vybrání a přeseťí výplně kamenné skříňky, kdy na síť zůstaly drobné lidské kůstky. *In situ* na dně skříňky zbyla pouze jedna dlouhá kost. Konstrukci stěn tvořilo 6 plochých kamenů – největší kamenné desky vytvářely kratší stěny. U pravého boku skeletu kamenná konstrukce chybí, je možné, že byla zničena při rozebírání kamenné destrukce kostela. Dno skříňky bylo vyloženo čtyřmi velkými plochými kamennými deskami (plocha 67 × 39 cm). Báze kamenů vymezujících dno skříňky nedosahovala hloubky podloží. Skříňka ukryvala pohřeb novorozence. H 59 se nacházel severovýchodně od apsidy stratigraficky nad hrobem H 71, který zároveň porušoval základový žlab po ohrazení funerálního areálu. Ve vertikální stratigrafii patří tedy mezi relativně mladší hroby. Analogické kamenné konstrukce s pohřby velmi malých dětí byly nalezeny na pohřebištích s kontinuitou pohřbívání do mladohradištního období, např. v Klecanech I, v Brandýsku nebo Žalanech (Kytlicová 1968, 213; Profantová 2010, 161; Svoboda 1963, 283, 291, 297). Snad jako neumělou variantu tohoto typu pohřbu můžeme počítat i osamocený hrob H 27 ze starých výzkumů na severovýchodním předhradí Pohanska, kde pod skupinou kamenů byly nalezeny fragmenty lebky a kostí postkraniálu novorozence (Dostál 1982a, 164–165).

Jako kamennou skříňku označujeme také H 90, který byl situován cca 1 m jihovýchodně od apsidy a jenom pár cm severovýchodně od bohatého ženského hrobu H 143 (tab. 86:1, 2). Bohužel značná část konstrukce i horní část skeletu byla poničena recentním základovým žlabem. Neporušené nebo jen částečně porušené zůstaly pouze obě delší stěny skříňky (dochované rozměry skříňky v ploše 70 × 35 cm). Delší severozápadní stěnu podél levé dolní končetiny tvořily tři velké ploché kameny ve svislé poloze. Jihovýchodní delší stěnu tvořily dva velké svislé kameny a jeden svorový žernov, který byl postaven podél pravé horní končetiny. Částečně se dochovala i úprava dna – v prostoru uložení lýtkových a holenních kostí bylo dno vyloženo velkým plochým kamenem. Úroveň dna kamenné skříňky nedosahovala nívelety podloží.

Do skříňky bylo uloženo dítě starší než v případě H 59. Do kamenných skříňek byli ve valné většině pohřbíváni novorozenci nebo děti v kategorii infans Ia, skelet v H 90 však patřil jedinci ve věkové kategorii infans Ib. Analogický případ uložení dítěte staršího než jeden rok do kamenné skříňky pochází přímo z Pohanska. Na pohřebišti kolem prvního kostela bylo do kamenné skříňky (H 171) pohřbeno asi dvouleté dítě (Kalousek 1971, 110, obr. 171).<sup>23</sup> Další nálezy byly evidovány např.



Obr. 16. Břeclav – Pohansko, Severovýchodní předhradí. Plán s vyznačením polohy hrobů s konstrukcí kamenné skříňky. Legenda: A - hrob s kamennou skříňkou, ostatní viz obr. 14.

Fig. 16. Břeclav – Pohansko, North-eastern suburb. Plan with marked position of the grave with a stone case construction.

v Žalanech nebo na Budči v poloze na Týnici (Štefan – Krutina 2009, 165; Svoboda 1963, 297).

V prostředí Velké Moravy se dětské pohřby v kamenných skříňkách objevují na prestižních kostelních pohřebištích – kromě hřbitova u prvního kostela na Pohansku (Kalousek 1971, 110), to bylo především pohřebiště u mikulčické basiliky, kde evidujeme celkem 13 dětských hrobů v kamenných skříňkách (Ungerma – Kavánová 2010, 77). V. Hrubý považoval kamenné schránky za jakýsi primitivní sarkofág, který napodobuje římské vzory a své analogie má i v prostředí chorvatských velmožů 8. a 9. stol. (Hrubý 1955a, 66).

### Kamenné překryvy

Na pohřebišti kolem rotundy evidujeme také výskyt konstrukce, která u nás pro období 9. až 10. století nepatří mezi běžné úpravy hrobových jam. Jedná se tzv. kamenné překryvy hrobových jam. V literatuře se

můžeme setkat i s termínem kamenný zával (*Beneš et al. 2010, 195; Frolík a kol. 2014, 26; Profantová – Kavanová 2003, 43*), tento termín však není vhodný pro charakteristiku intencionální struktury v primární poloze. Slovo zával je vhodné použít u již transformovaných kontextů, kdy došlo k poškození či zničení původní situace (záměrně lidmi, přírodní katastrofou, archeologizací apod.) a prostor byl vyplněn uloženinou, která primárně plnila jinou funkci.

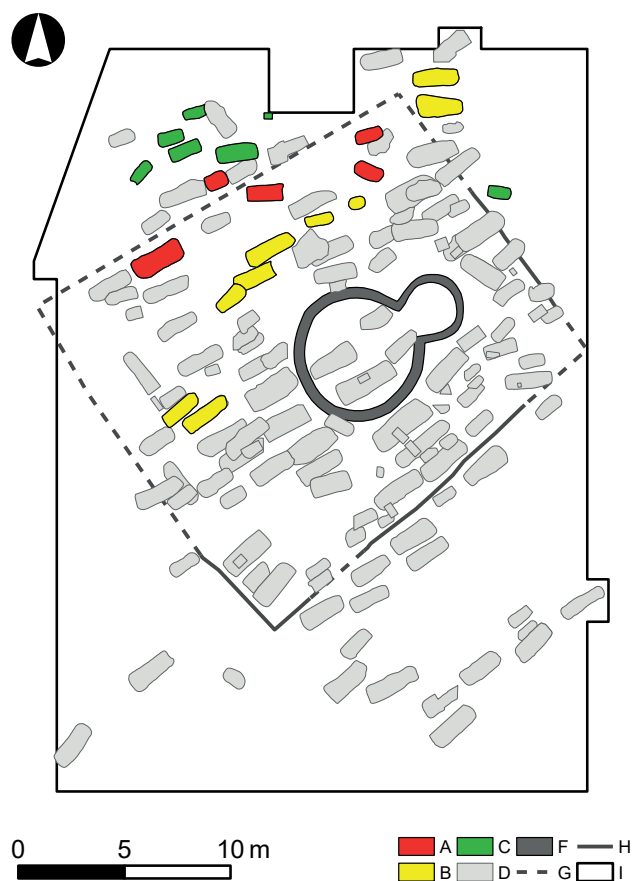
Kamenný překryv nebo jeho pravděpodobný výskyt byl identifikován téměř výhradně severně od rotundy (obr. 11). Jedinou výjimkou byla struktura označená F 35, která částečně překrývala hroby H 128 a H 174 v jihozápadní části hřbitova.

Mezi hroby s jasně vymezeným kamenným překryvem řadíme pět celků, a to H 70, H 84, H 118, H 161 a H 191 (obr. 17:A). U devíti hrobů nebyla nálezová situace zcela jasná, např. tam, kde kamenná struktura ležela mezi dvěma hroby a částečně oba objekty překrývala, anebo tam, kde je pochybnost o intencionalitě překryvu (možnost interpretace jako destrukční kry zdiva kostela nebo jiného nerozpoznaného stavebního reliktu). U těchto případů nelze s jistotou potvrdit, zda hroby byly záměrně překryty kamenem (obr. 17:B).<sup>24</sup> Další kategorií jsou hroby, u kterých byl hypotetický kamenný překryv stanoven na základě rekonstrukce velkomoravského pochůzného horizontu pomocí skládání jednotlivých digitalizovaných dokumentačních úrovní (obr. 17:C).<sup>25</sup> Kameny, které podle digitalizované plánové dokumentace ležely nad půdorysy hrobů, nebyly ale v žádné fázi odkryvu pohřebiště popsány v písemné terénní dokumentaci v souvislosti s konkrétním hrobem, proto nelze bezpečně stanovit, zda se jednalo o intencionální nebo náhodné nakumulování kamene nad hrobem v důsledku destrukce sakrální (či jiné) stavby anebo v konsekvenci s rabováním stavebního kamene v průběhu vrcholného středověku až novověku.

Hroby s kamenným překryvem (i u devíti nejasných případů) byly orientovány většinou ve směru Z-V, anebo jen s mírnou odchylkou v azimutu. Jeden hrob s velmi pravděpodobným překryvem (H 191) a pět hrobů s nejistým překryvem je orientováno standardně JZ-SV.

Obecně lze říci, že kamenné struktury umístěné nad hroby nebo mezi nimi měly buď obdélníkový, oválný, nebo nepravidelný půdorys různých rozměrů. Výška vrstvy kamenů se pohybovala nejčastěji mezi 15 až 30 cm. Kameny byly naskládány v úrovni velkomoravského pochůzného horizontu a pravděpodobně byly na povrchu dobře identifikovatelné. Použité byly ploché kameny, často načervenalé. Načervenalou barvu kamene nezpůsobila manipulace s ohněm, ale zvětvování povrchu kamene. Většinou šlo o písčité organodetritické až lumachelové vápence sarmatského stáří a ploché písčité sarmatské vápence (*Macháček et al. 2007, 305*).<sup>26</sup>

Jak již bylo řečeno, jako intencionální kamenné překryvy byly interpretovány struktury nad hroby H 70,



**Obr. 17.** Břeclav – Pohansko, Severovýchodní předhradí.

Plán s vyznačením polohy hrobů s kamennými překryvy archeologicky doloženými, velmi pravděpodobnými a hypotetickými – stanovenými na základě skládání vrstev v GIS. Legenda: A – hrob s kamenným překryvem, B – hrob s pravděpodobným překryvem, C – hrob s překryvem stanoveným na základě skládání vrstev, D – ostatní hroby, F – základy kostela, G – rekonstrukce ohrazení, H – dochované ohrazení, I – prozkoumaná plocha.

**Fig. 17.** Břeclav – Pohansko, North-eastern suburb. Plan with marked position of graves with stone covers archaeologically confirmed, highly probable and hypothetic/identified using overlaid GIS layers. Key: A – grave with stone cover, B – grave with highly probable stone cover, C – grave with hypothetic stone cover/identified using overlaid GIS layers.

H 84, H 118, H 161. Kromě H 84, kde byla pohřbena dospělá žena v poloze na pravém boku,<sup>27</sup> byly pod překryvy uloženy děti ve věkové kategorii infans Ib. Absolutní výjimku tvoří hrob H 191 se dvěma pohřby. Hrob se nacházel SZ od kostela (10,4 m od středu rotundy) a byli zde pohřbeni s určitým časovým odstupem dva jedinci: nejprve starší muž a pak juvenilní jedinec neurčeného pohlaví. Kromě kamenného překryvu hrobu H 191 byl u pohřbu 191,2 na dně jámy evidován negativ po dřevěném podložení těla, které bylo velmi pravděpodobně uloženo v dřevěné schránce (tab. 127:3, 128:1). Všechny hroby s překryvem byly bez inventáře.

## Konkrétní případy kamenného překryvu hrobu

Hrobová jáma H 70 se nacházela cca 7,5 m severně od zdi centrály. Svým jihovýchodním rohem porušovala starší dětský hrob H 83, vybavený železným nožem a keramickou nádobou. Na překryv byl použit lomový kámen (viz výše). Ploché kameny byly položeny na sebe a rozkládaly se na ploše 140 × 84 cm. Výška kumulace se pohybovala kolem 26 cm.<sup>28</sup> Mezi kameny se, na rozdíl od ostatních překryvů, nacházely hojně keramické střepy, zvířecí kosti, mazanice, zlomky malty a také zde byl nalezen masivní železný kroužek o průměru 5,4 cm (tab. 67:4).

Na stejné severojižní linii, ale cca 1,5 m blíže k rotundě, se nacházel hrob H 118. Kamenná kumulace obdélníkového tvaru byla zaznamenána již v roce 2008 (označena byla jako F 9), zacházela však do západního profilu sondy. V následujícím roce na tomto místě výzkum pokračoval a pod překryvem<sup>29</sup> byl objeven půdorys H 118.

Třetí dětský hrob označený na povrchu kamenným překryvem byl situován asi 5 m severozápadně od kostela. H 161 se na východozápadní ose nacházel na stejné úrovni s H 118. Západní část hrobové jámy H 161 zasahovala do zásypu staršího sídlištního objektu č. 141. Oválný kamenný překryv o rozměrech 212 × 92 cm pokrýval téměř celou plochu obrysu hrobové jámy.<sup>30</sup>

Mezi hroby H 161 a H 118 byl zahlouben hrob H 84. V něm byly nalezeny pozůstatky dospělé ženy, původně uložené na pravém boku s mírně pokrčenými dolními končetinami (middle adult). Kamenný překryv oválného tvaru se nacházel téměř po celé ploše obrysu hrobové jámy (182 × 64 cm).<sup>31</sup> Všechny čtyři uvedené hroby s překryvy byly situovány poměrně blízko vedle sebe, vymezovaly plochu cca 4 × 8 m.

Poněkud stranou, jihozápadním směrem od ostatních hrobů s překryvy, byl vyhlouben pátý hrob, u kterého můžeme téměř s jistotou tvrdit, že byl překryt kamenným rovem. Jedná se o H 191, nad kterým se v nadložní vrstvě nacházela kumulace z plochých lomových kamenů o rozměrech 194 × 60 cm.<sup>32</sup> Protože pohřeb juvenilního jedince 191,2 je stratigraficky mladší než pohřeb staršího muže 191,1, můžeme předpokládat, že konstrukce souvisí s pohřbem nedospělé.

V prostoru kolem uvedených hrobů, označených na tehdejší povrchu násypem z kamenů, se vyskytovaly další hrobové celky, u kterých existenci kamenného překryvu nelze přijmout bez výhrady. Jedná se o 9 hrobů (viz poznámka 24). Na severní hranici pohřebiště se nacházely blízko sebe dva hroby H 78 a H 79. Oba byly orientovány Z–V směrem. V hrobě H 78 byla uložena starší žena, vybavená nožem s bronzovou litou rukojetí, bronzovou jehlou a keramickou nádobou. Severněji byl pohřben muž, bez inventáře. Mezi oběma hroby se nacházela kamenná kumulace o rozměrech

110 × 54 × 18 cm. Struktura se dotýkala severní delší stěny H 78 a jižní delší stěny H 79, hroby však kumulace nepřekrývala. Pokud by se jednalo o záměrný kamenný překryv, pak by byl společný pro oba hroby a musel by vzniknout až po pohřbení obou jedinců. Protože se hroby vzájemně neporušují, nelze stanovit jejich vertikální stratigrafii. Jako druhá interpretační větev se nám nabízí možnost, že kumulace kamenů představuje utrženou nebo druhotně přemístěnou masu destrukce kamenných částí zdiva kostela.

Analogický je i případ mužského hrobu H 174 a ženského hrobu H 128. Nacházeli se 5 m jihozápadně od kostela, vzájemně se neporušovaly a kamenná struktura zčásti překrývala oba hroby.

Další hroby s hypotetickým kamenným překryvem – H 124, H 127, H 158, H 170, H 179 byly vyhloubeny blízko u rotundy, v intervalu 1,5–3,5 m SZ až S od zdi stavby. V dokumentační úrovni 15 bylo v tomto prostoru zadokumentováno šest kamenných kumulací s horizontálně uloženými plochými kameny bez viditelných stop po maltě či omítce, označených jako F 41 – F 46 (ve čtv. B 66–33, B 65–33 a B 66–34).<sup>33</sup> Důvod, proč nelze jednoznačně potvrdit souvislost kamenných kumulací s hroby je ten, že vzájemný překryv obrysů hrobových jam se skupinami kamenů je pouze částečný. Kamenná kumulace F 41 zčásti překrývala SV konec hrobu H 124. Hrob H 158 byl dotčen dvěma kumulacemi: F 42 se okrajově dotýkala západního rohu jámy a F 43 částečně ležela nad SV částí hrobu. Hrob H 170 se nacházel mezi kumulacemi F 44 a F 46, které zlehka překrývaly hrob u kratších stěn. Hrob H 127 byl pouze okrajově zasažen kumulací F 46, a to u západní kratší stěny.

Pokud by kamenné kumulace měly přímý vztah s uvedenými hroby, pak by ale nemohlo jít o kamenné překryvy v pravém slova smyslu, ale o zvláštní druh symbolického označení místa funerálního objektu. Zdá se, že toto označení mohlo být společné pro několik hrobových celků, např. H 78 a H 79, H 174 a H 128 nebo možná H 170 a H 127.

Zařazení hrobů s kamenným překryvem do chronologického rámce pohřebiště je závislé pouze na prostorovém uspořádání hrobů, které vytvářejí určité logické skupiny na základě umístění vůči kostelu, orientace, hloubky hrobové jámy apod. (viz kapitola 10. Prostorová struktura pohřebiště. Vztah hrobů a kostela). Hroby s kamenným překryvem se nacházely ve skupinách R (tříkrát), P (jedenkrát) a I (jedenkrát). Podle prostorové analýzy patří skupina R patrně k nejmladší fázi pohřebiště kolem rotundy a skupiny P a I k relativně mladším seskupením hrobů. Hroby s hypotetickým kamenným překryvem byly zařazeny do skupin C (jedenkrát), G (dvakrát), J (dvakrát) a R (čtyřikrát). Nejčastěji se povrchová kamenná struktura, velmi pravděpodobně označující hrob, vyskytovala v relativně mladších skupinách a v nejmladší skupině hrobů severně od rotundy. Lze tedy předpokládat, že kamenné překryvy

patří na pohřebišti ke konstrukčním prvkům, které můžou být do jisté míry brány jako chronologické indikátory. Analogický závěr vyslovil např. i J. Mařík (2009, 118, 121), který zpracoval pohřebiště libické aglomerace. Podle jeho názoru patří použití kamene při úpravě hrobů mezi chronologické faktory a na Libici tyto hroby řadí k relativně mladším kontextům.

## Symbolika kamenných konstrukcí

Výskyt kamenných konstrukcí v rámci hrobových jam je na našem území v průběhu raného středověku zaznamenán na kostelních hřbitovech a na pohřebištích v blízkosti centrálních opevněných aglomerací nadregionálního i regionálního charakteru. Tento fenomén se objevuje někdy v druhé půli 9. století, největšího rozmachu zaznamenává v druhé polovině 10. století a první polovině 11. století a pak pomalu vyznívá (Hanuliak 2004, 100).

Podrobnou typologii použití kamene při úpravě hrobové jámy vypracoval již V. Hrubý (1955a, 66–68), a to na základě náleзовých situací na pohřebišti Staré Město – Na Valách. Na zmiňovanou práci navázal B. Dostál (1966, 20–21), který Hrubého rozdělení jednotlivých druhů kamenných konstrukcí zjednodušil. Ani jeden autor však detailně neanalyzoval původ a důvod, proč se v době vrcholící velkomoravské kultury začínají tyto konstrukce u nás objevovat. V. Hrubý u některých typů kamenných úprav sice zmiňuje jejich paralely ve franském (typ V-7) či římském, rozuměj antickém, kulturním okruhu (typ V-8), ale kořeny fenoménu blíže nezkoumá. Z. Krumphanzlová (1971, 420) ve své studii, věnované počátkům křesťanství v Čechách na základě rozboru archeologických pramenů, shrnuje dosavadní poznatky a vnější a vnitřní kamenné konstrukce hrobových jam dává do souvislosti s antickým kulturním dědictvím a šířením křesťanství právě z prostoru západní a jižní Evropy, kde se nová víra etablovala ještě v době fungování kulturních a společenských struktur římské říše. Také na území bývalých římských provincií v dnešním Chorvatsku, které v raném středověku osídlily slovanské kmeny, se hroby s kamennou úpravou ve větší míře vyskytují až v období tzv. křesťanských pohřebišť, tedy od druhé poloviny 8. století (Petřinec 2009, 121–127; Sokol 2006, 148–149).<sup>34</sup> Tento názor je odbornou veřejností všeobecně přijímán jako velmi pravděpodobný s tím, že je vždy nutné brát v úvahu místní kulturní vývoj a ovlivnění konkrétními kulturními zvykoslovím či etnikem (Hanuliak 2004, 100; Sokol 2006, 104).

Dalším frekventovaným vysvětlením použití kamene v hrobě je eliminace negativního vlivu pohřbené osoby, tedy tzv. antivampyrické/protirevenatské opatření (Frolíková-Kaliszová 2000, 219; Nowotny 2011, 24; Štefan – Krutina 2009, 188). Velké, ploché kameny uložené přes obličej, hrudník anebo kolena pohřbené osoby

jsou však v jiných geograficko-kulturních vztazích interpretovány zcela pragmaticky. Příkladem může být území Británie. Na kostelním hřbitově z poloviny 10. století ve Furnells, ve východním Northamptonshiru, je upraveno nějakým typem kamenné konstrukce až 55 % z 363 hrobů a jedním z nejčastěji vyskytujících se druhů je překrytí hlavy a horní části hrudníku plochými kameny – tzv. „stone pillows“, které jsou interpretovány jako fixace kadaveru v hrobě a zároveň jako projev určité piety, tedy jako ochrana hlavy (očí, nosu, úst) před přímým kontaktem se zásypem hrobu (Boddington 1996, 38–39). Specifické zacházení s mrtvým tělem se zpravidla vztahuje k jedincům, kteří se vyskytli v extrémních pozicích v rámci uznávaných společensko-náboženských pravidel – tedy na jejich negativním anebo pozitivním konci. V archeologii hledáme důkazy pro oba póly jen těžko. Proto je nutností přistupovat k interpretaci zvláštních pohřbů obezřetně a se zevrubnou znalostí pohřebních aktivit konkrétní lokality (Štefan – Krutina 2009, 188).

## 6.2.2 Dřevěné konstrukce

Na pohřebišti se v písčitém podloží podařilo zachytit stopy po dřevěných konstrukcích celkem u 38 hrobů, tedy u 25 % funerálních objektů. Vždy se však jednalo pouze o jejich negativní otisky. Dřevo, jakožto organický materiál, se zde nezachovalo. Rozeznány byly dva základní typy konstrukcí, a to dřevěné, pravděpodobně deskové podložky, které izolovaly tělo od přímého kontaktu se zemí, a dále kvadratické schránky konstruované bez pomoci kovových spojovacích článků. V pěti případech se obě konstrukce vyskytly společně v jednom hrobě (viz níže).

### Dřevěné podložky

Otisky negativů po dřevěném podložení těla anebo schránky byly identifikovány ve 13 případech, což činí zhruba 8,5 % hrobů z celého pohřebiště (obr. 18). Na začistěném dně hrobové jámy se tyto stopy projevují jako dva tmavé pásy situované u obou kratších stěn (Dostál 1966, obr. 5:1; Galuška 1996, obr. 52). Vždy šlo pouze o negativní otisky, reliktů dřeva či dřevěných zuhelnatělých fragmentů z konstrukce se nepodařilo odhalit v žádném zkoumaném funerálním objektu.

Negativ po zetlelé dřevěné podložce byl na obou koncích hrobové jámy zachycen sedmkrát.<sup>35</sup> Pouze v místě hlavy byl negativní otisk evidován dvakrát<sup>36</sup> a pouze v nohách ve třech případech.<sup>37</sup> Na začistěném dně hrobu H 82 se po obvodu jámy vyrýsoval tmavě zbarvený obdélníkový rám 151 × 44 cm (tab. 82:4). Snad mohlo jít o jiný typ konstrukce dřevěné podložky pro ostatky nebožtíka.

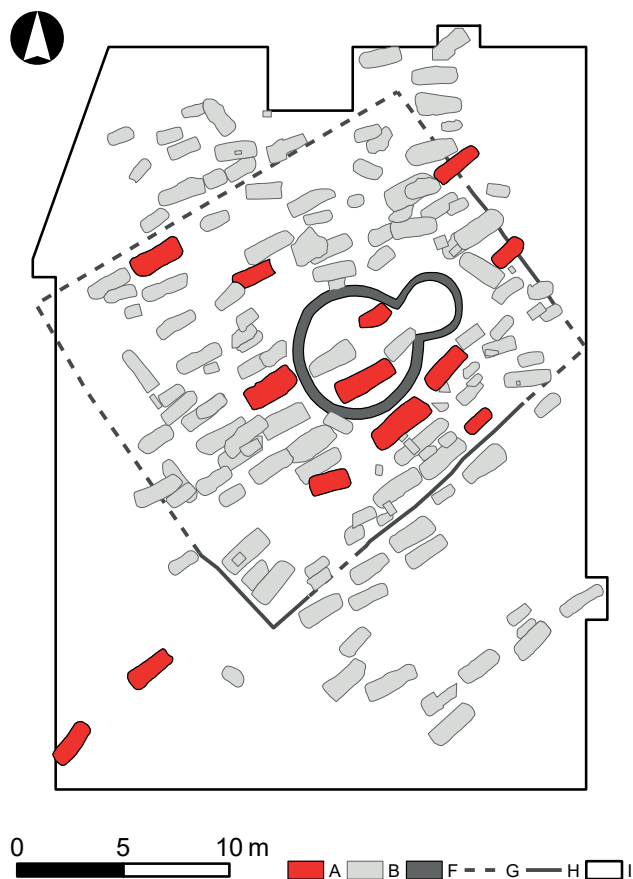
U hrobu H 192, kde byl jasně identifikován pouze negativ u jihozápadní kratší stěny hrobové jámy, se těsně u severovýchodní stěny vyrýsoval ledvinovitý obrys o rozměrech 52 × 30 × 5 cm. Zásyp žlabovitého útvaru u hlavy i ledvinovitý útvar v nohách měly stejné charakteristiky. Jednalo se o kyprý, středně šedožlutý písek jemné až střední zrnitosti. Je tedy možné předpokládat, že popsaný kontext v SV části hrobové jámy mohl být původně prvkem souvisejícím s úpravami jámy, tedy s dřevěnou konstrukcí sloužící jako podložka těla (tab. 129:2).

Podle dochovaných stop můžeme soudit, že spojovací příčná prkna dřevěných podložek měla šířku od 13 do 29 cm, v průměru mezi 17 až 20 cm. Žlabovité negativy byly vzdáleny od kratších stěn hrobových jam v intervalu 1 až 42 cm, nejčastěji však kolem 20 až 30 cm. Velikost použitých podložek závisela na rozměrech hrobové jámy. Podobné rozměry příčných desek pro dřevěné podložky zaznamenal i kolektiv autorů při zpracování pohřebiště v Lumbeho zahradě na Pražském hradě (Frolík a kol. 2014, 29–30) nebo i M. Hanuliak (2004, 81) na raně středověkých nekropolích jihozápadního Slovenska. Předpokládá se, že tyto podložky byly mobilní, nevznikaly primárně jako úprava dna hrobové jámy, ale byly konstruovány pro potřeby uložení těla v čase mezi zesnutím a pohřbem a pro potřeby transportu z místa vystavení mrtvého k místu pohřbu (Frolík a kol. 2014, 28; Hanuliak 2004, 84). V hrobové jámě pak sekundárně plnily funkci podložky, která izolovala tělo od země.

Hroby se zachycenými negativy po dřevěných konstrukcích byly v rámci pohřebiště u druhého kostela evidovány ve všech jeho částech, kromě severního okraje. Nutno však podotknout, že největší koncentrace těchto úprav hrobové jámy byla identifikována v blízkosti rotundy, a to jihozápadně, jižně a jihovýchodně od stavby. Dna dvou hrobů uvnitř kostela také jevila známky použití dřevěné konstrukce. Do této skupiny patří celkem 7 z 13 hrobů.<sup>38</sup>

V hrobech, kde lze předpokládat dřevěnou podložku pro tělo či schránku, byli uloženi jak děti, dále jeden dospívající jedinec, tak i dospělí – muži i ženy. Ve čtyřech hrobech se nacházely děti ve věku infans Ib až II, v H 191 byl do primárního hrobu staršího muže pohřben juvenilní jedinec. Ve dvou hrobech byli identifikováni muži (young a middle adult) a ve zbylých šesti hrobech pak ženy všech věkových kategorií. Preferenci výskytu dřevěných podložek v ženských hrobech vyzoroval i M. Hanuliak (2004, obr. 72). U konstrukčně náročnějších úprav, jako jsou různé typy obkladů hrobových jam, pak zaznamenal jejich častější výskyt u dospělých jedinců mužského pohlaví (Hanuliak 2004, 86–96). Tuto tendenci sledujeme i na severovýchodním předhradí.

U pěti hrobů byla zaznamenána kombinace dřevěné podložky a přítomnosti schránky pro tělo. Jedná



Obr. 18. Břeclav – Pohansko, Severovýchodní předhradí.

Plán s vyznačením polohy hrobů s negativy po dřevěných konstrukcích ve formě podložky. Legenda: A – hrob s negativem po dřevěné konstrukci, ostatní viz obr. 14.

Fig. 18. Břeclav – Pohansko, North-eastern suburb. Plan with marked position of graves with negatives after wooden constructions in the form of a pad.

se o celky: H 126, H 143, H 162, H 166 a H 191 (tab. 99, 105, 106, 113, 115, 127, 128). Vesměs jde o hroby s vyšší kubaturou. Dalšími výraznými vlastnostmi jsou: významná poloha vůči kostelu (H 166, H 143, H 162), kombinace s jinými úpravami hrobové jámy (H 191, H 126), exkluzivní hrobový inventář (H 143, H 166). Vše nasvědčuje tomu, že zde byli pohřbeni důležití členové komunity (dítě inf. II, juvenilní jedinec, dva muži a jedna žena).

Je možné, že dřevěné podložky nebo jiný druh dřevěné konstrukce se vyskytly u více hrobů než u popsaných 13 případů.<sup>39</sup> Podmínky pro uchování organických materiálů (nebo jejich stop) v prostoru Pohanska však nejsou ideální. Vlastnosti písčitého, místy někdy až šterkopísčitého podloží a střídavá hladina spodní vody mohly známky po těchto úpravách zcela vymazat.

Na severovýchodním předhradí se dřevěné podložky v hrobech vyskytovaly patrně průběžně po celou dobu pohřbívání, vyjma poslední fáze, která je spojována s nejmladší skupinou hrobů R na severním okraji pohřebiště.

V Lumbeho zahradě jsou „hroby se žlábkem/žlábký pod hlavou a v nohách“ datovány do staršího období fungování pohřebiště (Frolík a kol. 2014, 32).<sup>40</sup> Pro území jihozápadního Slovenska se v literatuře objevuje myšlenka, že deskovité podložky jsou častější pro typické středohradistní funerální lokality a v období po konci 9. století pomalu ustupují (Hanuliak 2004, obr. 73).

## Dřevěné schránky

Kvadratické tmavé zbarvení zásyvu kolem kosterních pozůstatků bylo zachyceno ve 30 případech (19,7 % hrobů; obr. 19). Tyto obrysy evidujeme jako stopy po primárním dutém prostoru, do kterého bylo uloženo tělo nebožtíka v čase pohřbu.

Pro tento typ konstrukce jsme se rozhodli používat termín schránka, který je nadřazený pojmu rakev. Na severovýchodním předhradí se zachovaly pouze jako tmavě probarvené negativy bez náznaků konkrétní konstrukce, proto nelze přesně stanovit, zda se jednalo o rakev anebo o rámovou konstrukci bednového typu.

Rámová konstrukce bednového typu byla imobilní součástí konstrukčních úprav hrobové jámy a nesloužila k transportu nebožtíka (Galuška 1996, obr. 52; Hrubý 1955a, obr. 4). Zatímco rakev je charakterizována jako uzavřená schránka předurčená k přenesení nebožtíka na nekropoli a zároveň sloužila jako ochranná schránka, která se stala součástí pohřbu a také hrobové jámy. Indikátorem pro přítomnost rakve jsou také nálezy kovových spojovacích součástek, jako např. hřeby, skoby, pásová kování apod., ty však nejsou bezpodmínečným ukazatelem.<sup>41</sup> Pro použití rakve můžou svědčit i nálezy tělesných pozůstatků, které již na první pohled byly uloženy ve stíněném prostoru (Hanuliak 2004, 93).

Na pohřebišti kolem druhého kostela nelze na základě dochovaných negativů přesně stanovit typ konstrukce. Je ale pravděpodobné, že se jednalo o kompaktní uzavřený prostor kolem těla, chránící ostatky před přímým kontaktem se zemí, který můžeme pojmenovat (dřevěná) schránka.

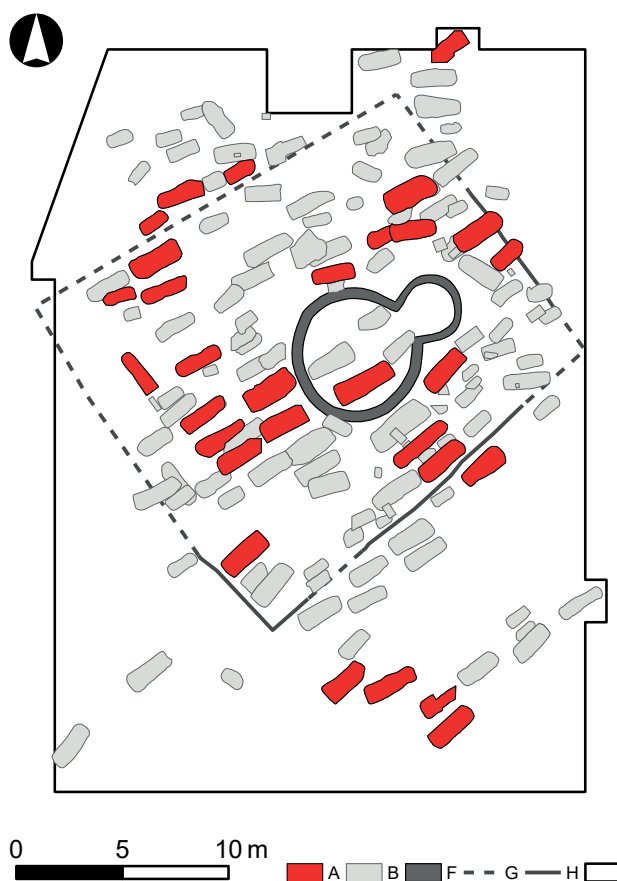
Podle dokumentovaných půdorysů můžeme zhruba rekonstruovat tvar a přibližnou velikost schránek. Dřevěné konstrukce měly kvadratický tvar. Velikost schránky byla přizpůsobena rozměrům hrobové jámy. Délka schránky byla průměrně o 30 cm kratší a o 33 cm užší než byl rozměr hrobové jámy. Zachycená výška schránky se pohybovala mezi 10 až 47 cm. U juvenilních a dospělých jedinců se plocha obdélníkového obrysu schránky pohybovala od 0,8 do 1,6 m<sup>2</sup>. Pro lokality z jihozápadního Slovenska M. Hanuliak uvádí, že rámová konstrukce bednového typu je v průměru minimálně o 20 cm kratší a o 30 cm užší než rozměry hrobové jámy. Plocha rámu se zde pohybuje v intervalu 0,8 až 2,1 m<sup>2</sup> (Hanuliak 2004, 89). Údaje publikované pro pohřebiště na Slovensku jsou

poměrně blízko rozměrových údajů obrysů schránek na nekropoli kolem druhého kostela.

Pro plochy obrysů deskových rakví uvádí M. Hanuliak (2004, 95) jako nejběžnější rozměr interval mezi 0,76 m<sup>2</sup> až 1,46 m<sup>2</sup>, což jsou rozměry, které má i běžná plocha rámových konstrukcí bednového typu, proto bez identifikace určitých konstrukčních prvků nelze přesně stanovit, zda se v případě negativů dřevěných schránek na pohřebišti kolem rotundy jedná o rakev anebo o deskové obložení/bednění, do kterého byl mrtvý uložen až na místě pohřbu.

O nemobilní rámovou konstrukci by se snad mohlo jednat v případě, kdy se vyskytuje kombinace kameného obložení obvodu jámy a kvadratických tmavých obrysů kolem kostry, kdy kameny mohly být využity jako fixace desek rámové konstrukce. Na pohřebišti u rotundy byly identifikovány čtyři případy zmiňované kombinace.<sup>42</sup> Počet a rozložení kamenů symbolického obložení u těchto hrobů nedovoluje však jednoznačnou interpretaci ve prospěch tohoto typu konstrukce.

Na pohřebišti byly negativy dřevěných schránek identifikovány po celé jeho ploše, na prestižních mís-



**Obr. 19.** Břeclav – Pohansko, Severovýchodní předhradí. Plán s vyznačením polohy hrobů s negativem po dřevěné schránce. Legenda: A – hrob s negativem po dřevěné schránce, ostatní viz obr. 14.

**Fig. 19.** Břeclav – Pohansko, North-eastern suburb. Plan with marked position of graves with a negative after a wooden case.

tech kolem rotundy (skupina hrobů A, B, C), nebo také v okrajových skupinách, ležících stratigraficky nad původním ohrazením funérálního areálu nebo mimo tento ohrazený prostor (např. skupiny hrobů F, O, P, U). Jedinou skupinou, kde se negativy dřevěných schránk nevyklytovaly, byla skupina R – tedy skupina hrobů severně od rotundy, většinou Z-V orientace, nad kterými byly evidovány kamenné překryvy.

Do dřevěných schránek byli ukládáni jedinci všech věkových kategorií kromě nejmenších dětí (NB, infans Ia). Tři hroby patřily dětem ve věkové kategorii infans Ib<sup>43</sup> a tři v kategorii infans II.<sup>44</sup> Je zajímavé, že se všechny tyto dětské hroby nacházely v severní polovině pohřebiště. Prostorová analýza je rozřadila do čtyř různých skupin (D, F, J, P), které pokrývají relativně starší i mladší fáze pohřebiště. Ve čtyřech hrobech s identifikovaným negativem schránky byli pohřbeni juvenilní jedinci, u dvou z nich se ale podle antropologických posudků jedná již o mladé dospělé.<sup>45</sup>

Primární dutý prostor byl dále evidován u 14 mužských a šest ženských hrobů.<sup>46</sup> Hrobové jámy se schránkami patřily do kategorie hrobů s vyšší kubaturou. Inventář se nacházel v pěti mužských a ve čtyřech ženských hrobech. Většinou šlo o železné nože. Mezi výjimečné hroby s výbavou lze zařadit mužský hrob H 169 s výskytem ostruh a s upevňovací řemínkovou garniturou (tab. 28) a ženský hrob H 143 s kolekcí šesti stříbrných náušnic, dvou plechových tepaných pozlacených gombíků a dvou nožů (tab. 21; podrobněji o zmínovaných artefaktech viz kapitola 8. Hrobové nálezy).

Pro porovnání uvedeme informaci o přítomnosti dřevěných schránek na pohřebišti kolem prvního kostela v areálu Velmožského dvorce. V katalogu pohřebiště F. Kalousek (1971) evidoval 29 hrobů s pravděpodobným použitím dřevěné rakve/schránky, což tvoří cca 7 % z celkového počtu hrobů. Ani zde netvořily hroby s rakvemi (schránkami) oddělené struktury. Nacházely se jak v rámci staršího, tak v rámci mladšího ohrazení, dva hroby (H 243, H 296) superponovaly mladší palisádový žlab a jeden hrob (H 217) se nacházel SZ od kostela, mimo palisádové ohrazení dvorce. V skupinách hrobů podél vstupu do dvorce, podle známů v katalogu, dřevěné schránky absentují.

Podle antropologického určení bylo v hrobech s pozůstatky dřevěných schránk pohřbeno 13 mužů, 11 žen a 5 dětí. Téměř všechny hroby byly vybaveny hrobovým inventářem, bez výbavy bylo pouze šest hrobů. Mezi tyto hroby s inventářem patří například dva hroby s meči (H 65, H 174), hroby s ostruhami (H 24, H 86, H 106, H 269, H 280, H 296), s náušnicemi z drahých kovů (H 38, H 63, H 96, H 134, H 158) anebo s náhrdelníkem z drobných skleněných korálků a bronzovým řetízkem (H 1) (Kalousek 1971). Hroby s dřevěnými schránkami lze tedy spojovat s pohřby společensky významných jedinců v relativně starších i mladších fázích trvání pohřebiště.

Na závěr kapitoly o úpravách hrobových jam na pohřebišti kolem rotundy lze říci, že dřevěné a kamenné druhy úprav hrobových jam se kombinují jen ojedinele. Celkově bylo evidováno sedm hrobů. Do této množiny byly zahrnuty i hroby s negativem po dřevěné schránce. Pokud bychom tyto hroby vyloučili,<sup>47</sup> pak nám zůstanou pouze tři hroby, kde byly zaznamenány kombinace: kamenné obložení obvodu hrobové jámy / dřevěná podložka (dvakrát) a kamenný překryv hrobu / dřevěná podložka (jedenkrát). Jedná se o hroby H 126, H 176 a H 191. Dětský hrob H 176 byl umístěn v interiéru rotundy. Ostatní dva hroby se nacházely na okrajích funérálního okrsku původně vymezeného ohrazením. H 126 však tento žlab po ohrazení superponoval a H 191 patří ke skupině hrobů (skupina I), která převrstvuje dvě jiné řady relativně starších hrobů.

Na pohřebišti kolem druhého kostela lze tedy pozorovat v úpravě hrobových jam trend s chronologickým a možná i kulturně-společenským potenciálem. Dřevěné podložky se většinou vykytují v hrobech navázaných na nejbližší prostor rotundy, i když ne bezvýhradně (H 192, H 195). Hroby s kamenným obložением jsou po pohřebišti rozloženy homogenněji, častěji však pokrývají i prostor v relativně mladších skupinách hrobů. Kamenné překryvy se téměř výhradně seskupují severně od rotundy, jejich kombinace s jiným typem konstrukce je ojedinelá, a pokud se vyskytne, pak je to opět jiný typ kamenné konstrukce (šestkrát kamenné obložení).

Velmi podobná tendence byla zaznamenána i na pohřebišti v Lumbeho zahradě na Pražském hradě, Na Libici, v Brandýsku (Frolík a kol. 2014, 31; Kytlicová 1968, 230–231; Mařík 2009, 118, 121).

### 6.3 Poloha zemřelých

Na pohřebišti u druhého kostela na severovýchodním předhradí dominuje standardní uložení mrtvých do hrobu, a to poloha nznak s horními končetinami podél těla a s nataženými dolními končetinami (včetně odchylek; 129 jedinců). Mezi odchylky, které jsou tolerovány v rámci definice standardní polohy, patří pokrčení končetiny v lokti, různé varianty uložení rukou v prostoru pánve či břicha anebo mírné pokrčení v kolenou a různé nasměrování nohou u dolních končetin (Dostál 1966, 27; Hanuliak 2004, 101–104, obr. 104; Hrubý 1955a, 78–80; Macháček 2010, 339–340; Pleterski – Belak 2002, 291; Ungerman 2007b, 57–59).

Ve dvou případech bylo tělo nebožtíka do hrobu uloženo v nestandardní poloze. Žena z H 84, umístěného severně od kostela, ležela na pravém boku s mírně pokrčenými dolními končetinami. Asi 16,4 m jihozápadně od středu rotundy byl pod destrukcí povrchové obytné stavby nalezen pohřeb ženy ve skrčené poloze (H 97). Silně skrčený skelet ležel na pravém boku, hlavou orientován na JV, obličejem k severu. Je

velmi pravděpodobné, že tento pohřeb neměl přímou souvislost s kostelním pohřebištěm, takže v areálu pohřebiště máme v atypické poloze v podstatě doložený pouze jeden případ.

U 17 jedinců nebylo možné původní polohu stanovit. Jednalo se vždy o děti, které byly většinou velmi mělce zahloubeny (fetus 1x, NB 1x, infans Ia 9x, infans Ib 5x, infans II 1x). Důvodem problematické až nemožné identifikace primárního uložení je jejich narušení dalšími zásahy v průběhu věků (narušení mladším hrobem, rabování kamene z destrukce kostela, recentní stavební činnosti apod.), a také tendence k totální dekompozici kosterního materiálu u dětských skeletů.

U šesti hrobů bylo identifikováno sekundární uložení skeletu v době, kdy měkké tkáně již byly dekomponovány a došlo k rozvolnění kloubních spojení,<sup>48</sup> tyto hroby byly označeny jako sklady kostí (H 74, H 85, H 121, H 131, H 149, H 191).

### 6.3.1 Standardní poloha nznak s nataženými končetinami

Ve standardní poloze bylo evidováno celkem 129 skeletů, což činí cca 84 % z celkového počtu číslovaných jedinců. V této skupině hrobů převládala orientace JZ-SV, která je pro Pohansko signifikantní a v tomto směru byly orientovány i obě sakrální stavby (viz kapitola 5. Rozsah pohřebiště – jeho ohraničení a původní povrch). Hlavou k jihozápadu bylo uloženo 91 pohřbů a 42 % z nich bylo opatřeno hrobovou výbavou. Děti a juvenilní jedinci tvořili většinu (40/12). Dospělých osob bylo takto uloženo 39 (23 mužů a 16 žen). Druhou skupinu představují hroby s orientací Z-V s drobnými odchylkami směrem k jihu či severu. Celkem bylo takto pohřbeno 32 osob, z toho 23 dětí, 6 mužů a 3 ženy. Hrobový inventář byl evidován v osmi hrobech (25 %). Poslední orientací zaznamenanou u standardně uložených nebožtíků je opozitní orientace SZ-JV. Pohřbeno tak bylo šest jedinců<sup>49</sup> – dvě děti, jeden muž a tři ženy, výbavu obsahoval pouze jeden ženský hrob (železný nůž v zbytcích dřevěné pochvy). Dva hroby se nacházely na jihozápadním okraji pohřebiště, jeden jižně od rotundy, z vnitřní strany ohrazení funerálního areálu, jeden hrob byl vyhlouben blízko zdi kostela na jeho jižní straně, jeden hrob byl situován za apsidou a poslední jáma se nacházela severozápadně od kostela, již mimo původní ohrazení pohřebiště.

### Pozice horních končetin

Ze 129 jedinců pohřbených v poloze nznak je zhruba 40 % uloženo s horními končetinami nataženými podél trupu, u 39 % není možné jednoznačné určení

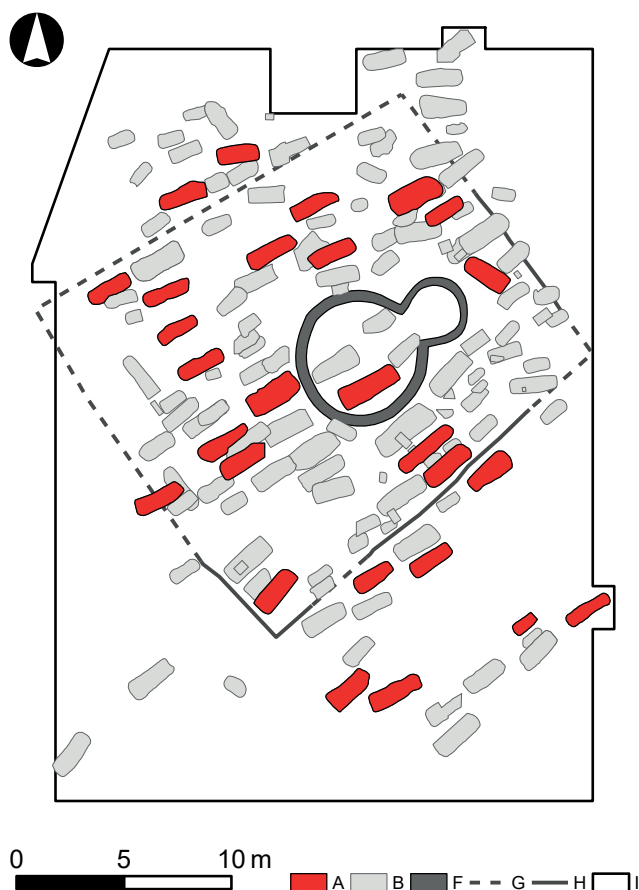
polohy jedné nebo obou končetin a zbytek tvoří pohřby s rukami uloženými v oblasti pánve.

Natažení horních končetin přes pánev nebo jejich pokrčení směrem k tělu a s uložení rukou do prostoru pánve bylo evidováno u pravé končetiny 21krát a u levé 12krát<sup>50</sup> (text. tab. 5; obr. 20):

Horní končetina	pravá	levá
Natažená, přes pánev	9	7
Ohnutá mírně/do pravého úhlu k tělu	12	5

**Textová tabulka 5:** Přehled výskytu ohnuté nebo pokrčené pravé a levé horní končetiny.

Celkově se tedy ruce na/v pánvi objevily u 27 pohřbů, což je zhruba 21 % ze všech hrobů, kde byla identifikována poloha nznak. Končetiny byly buď natažené s rukama na pánvi, nebo mírně pokrčené v lokti s rukama v pánvi, pouze jedinec z hrobu H 66 měl levou horní končetinu pokrčenou v pravém úhlu a jedinec z H 189 zase téměř v pravém úhlu pokrčenou pravou končetinu, kdy v obou případech distální konec



**Obr. 20.** Břeclav – Pohansko, Severovýchodní předhradí. Plán s lokalizací kostér s pokrčenou horní končetinou do prostoru pánve. Legenda: A – hrob s kostrou s pokrčenou horní končetinou, ostatní viz obr. 14.

**Fig. 20.** Břeclav – Pohansko, North-eastern suburb. Plan with locations of skeletons with the upper limb bent to rest in the pelvis.



rádia a ulny ležely přes lumbální obratle. Jenom v šesti případech se podařilo identifikovat kosti obou rukou na pánvi nebo v prostoru klína: H 125, H 145, H 162, H 166, H 168, H 173 (čtyři muži, jedna žena a jeden juvenilní jedinec).

Ve skupině se obecně nacházelo víc mužů než žen a dětí dohromady (celkem 17 mužů, šest žen, tři juvenilní jedinci a jedno dítě infans Ib). Dominovala orientace JZ–SV, pouze jeden ženský a dva mužské hroby byly orientovány hlavou na západ (jihozápadozápad) a jeden pohřeb muže měl opačnou orientaci tedy SZ–JV. Milodary byly evidovány v devíti hrobech (šest mužských, dva ženské a jeden dětský hrob). U mužů se jednalo o hroby s jezdeckou výstrojí (H 92, H 168<sup>51</sup> a H 169), hrob v interiéru s raritní rukojetí z bronzu (H 166) a dva hroby s noži situované na prestižním místě – jihovýchodně, v blízkosti stavby (H 87, H 88). Ženské hroby s milodary byly na rozdíl mužských vyhloubeny severně od kostela. H 134 obsahoval olovený křížek a H 108 bronzovou náušnici podunajského typu a zbytky po náhrdelníku (dva skleněné korálky a fragment fosilizované ulity). Dětský hrob H 55, nacházející se na jihovýchodním okraji nekropole, byl vybaven kvalitně zpracovanou nádobou s kolmo prožlabeným okrajem a hřebenovou výzdobou v podobě pásu mezi dvěma vlnicemi, které ho řadí do tzv. mikulčického okruhu.

Hroby s odchylkami v poloze horních končetin se vyskytly téměř u každé vytyčené skupiny hrobů (viz kapitola 10. Prostorová struktura pohřebiště. Vztah hrobů a kostela).<sup>52</sup> Evidovány jsou jak v interiéru kostela (H 166), tak v blízkosti stavby na místech vyhrazených pro nejdůležitější členy komunity (např. H 87, H 88, H 162, H 61). Hroby s rukama v pánvi se vyskytovaly i u jedinců pohřbených mimo původní ohrazení hřbitova (H 54, H 55, H 66, H 112, H 134) nebo u pohřbu odlišné orientace, než byla ta většinová (H 110 – orientován hlavou k SZ). Na základě spektra předmětů z hrobové výbavy i prostorového rozmístění hrobových jam lze tedy předpokládat, že uložení nebožtíka s jednou nebo oběma rukama v prostoru pánve bylo fenoménem vyskytujícím se po celou dobu fungování nekropole.

Na pohřebišti u prvního kostela ve Velmožském dvorci se umístění rukou do prostoru pánve objevilo u zhruba 16 % hrobů, výrazně zde dominují muži, což zrcadlí i celkovou situaci na pohřebišti, kde bylo antropologicky určeno 145 mužů a 78 žen (Drozdová 2005b, 27). U mužských pohřbů evidujeme ruce v na/v pánvi u 44 jedinců, u žen u 17 jedinců a pouze u 5 dětí. Toto uložení převažuje u levé horní končetiny, na rozdíl od pohřbů u druhého kostela. Hrobový inventář se vyskytl u cca 58 % hrobů (27x u mužů, 8x u žen a 3x u dětí).

Uložení levé ruky do prostoru pánve bylo preferováno i u pohřbů z jižního předhradí hradiska Pohansko. Evidováno je u 12,4 % pohřbů. Vyskytovalo se častěji u žen, což je opět v souladu s výsledky antropolo-

gických analýz, pohlaví bylo určeno u 53 žen a u 30 mužů (Přichystalová 2011b, 55, 82–83). Uvnitř hradiska, na poloze Lesní školka, zjišťujeme podobnou situaci jako na jižním předhradí, tj. preferenci pokrčení levé horní končetiny před pravou a vyšší podíl výskytu uložení rukou v klíně u ženských jedinců (Macháček 2010, 339–341; Přichystalová 2011b, 83).

Velmi analogická zjištění byla učiněna i při výzkumu dalších nekropolí raného středověku, situovaných v blízkosti sakrálních staveb i na tzv. venkovských pohřebištích z 9. a 10. století.<sup>53</sup> Procento nebožtíků uložených v poloze naznak s rukama složenými na pánvi se pohybuje v intervalu od 5 do 25 %, nejčastěji však mezi 8 až 15 %. To znamená, že se nejedná o zvyk okrajový, ale nelze ho zařadit ani mezi způsoby běžně užívané. Na jednotlivých lokalitách se střídá upřednostnění levé či pravé horní končetiny s pozicí rukou v prostoru pánve. Častější umístění levé ruky v klíně je evidováno např. v Mikulčicích u 6. kostela nebo v Dolních Věstonicích. Pravá ruka na/v pánvi se častěji vyskytovala např. na pohřebišti kolem kostela ve Starém Městě – Na Valách, v Lumbeho zahradě, ve Velkém Grobu, v Čakajovicích nebo v Gars – Thunau Obere Holzwiase. Někde převažují muži, někde ženy, pravidelně se však opakuje, že nejmenší skupinu takto uložených mrtvých vždy tvoří děti (Chropovský 1957, 193; Dostál 1966, 26; Frolík a kol. 2014, 36, 112–114; Hanuliak 2004, 101–103; Hrubý 1955a, 78; Nowotny 2011, 39–40; Přichystalová 2011b, 82–83; Profantová v tisku, 43, 143; Profantová – Kavánová 2003, 47; Rejholcová 1995, 14; Ungerman 2007b, 58–59).

Interpretace sledovaného jevu není jednoznačná. Posunutí předloktí směrem od těla či k tělu může být způsobeno tlením měkkých tkání a rozvolňováním kloubních spojení, tafonomickými procesy při zaplňování dutých prostor, bioturbacemi, sekundárními zásahy do pohřbu atd.

Záměrné ukládání rukou do oblasti pánve lze bez pochybností doložit u dobře dochovaných skeletů. Tento fenomén je doložitelný již na pozdně římských provinciálních pohřebištích, kde křesťanství bylo přijato za oficiální náboženství, jako bylo např. Noricum s městy Lentium – dnešní Linz, nebo Lauriacum – dnešní Lorch (Kloiber 1957, 1962; Ruprechtsberger 1999). Ze Slovinska je známé pohřebiště z 6. a 7. století, kde převažuje uložení rukou do klína nad prostým natažením podél těla (Bavec 2003, 326). Je tedy pravděpodobné, že jednou z cest, kudy tento pohřební zvyk mohl přijít na naše území (stejně jako používání kamene k úpravě hrobových jam), je šíření křesťanství z území římských provincií na jihozápadě, jihu a jihovýchodě Evropy (Macháček 2010, 339–340). Šíření zvyku ukládání nebožtíků do hrobu s rukama v/na pánvi (zejména v extrémních polohách v pravém či ostrém úhlu pokrčených horních končetin) je také dáváno do souvislosti s příchodem nomádských komunit vedených starými

Maďary. Častější výskyt takto uložených horních končetin se objevuje na území Slovenska na nekropolích s předpokládaným společným pohřbíváním slovan-ského i nomádského etnika, např. Bešeňov, Trnovec nad Váhom – Horný Jatov (*Hanuliak 1992; Nevizánsky 1979*), nebo na pohřebištích připisovaných neslovan-skému obyvatelstvu, např. Dolný Peter II, Malé Kosihy, Hurbanovo – Bohatá (*Dušek 1964; Hanuliak 1994, 2004, 101–103; Rejholcová 1976*).

Fenomén uložení rukou v klíně je pravděpodobně odrazem různých činitelů, které utvářely pohřební habitus raného středověku, a jsou v něm reflektovány náboženské, společensko-kulturní a možná i sociální elementy (*Boddington 1996, 35; Hanuliak 2004, 101–103; Macháček 2010, 340–343; Nowotny 2011, 39–40*).

### Pozice dolních končetin

Uložení dolních končetin je v rámci raně středověkého pohřebního ritu mnohem stabilnější a intencionální odchylky se objevují pouze ojediněle. V poloze nznak byly dolní končetiny v natažené poloze evidovány u 96 jedinců (cca 74 %). Neurčitelná pozice jedné nebo obou dolních končetin se objevila u 18 pohřbů a v 15 případech byla zaznamenána jiná než rovnoběžná natažená pozice (12 %):

Dolní končetina	pravá	levá
natažená, nohy stočeny vpravo	1	1
natažená, mírně rozkročená	1	1
natažená, sbíhající se ke kotníkům	2	2
ohnutá do tupého úhlu vlevo	2	3
ohnutá do tupého úhlu vpravo	5	3

**Textová tabulka 6:** Přehled výskytu jiné než paralelně natažené pozice levé a pravé dolní končetiny.

Odchylka od standardní pozice dolních končetin byla identifikována pětkrát u pravé, čtyřikrát u levé a šestkrát u obou končetin (text. tab. 6).<sup>54</sup> Mírné rozkročení, pokrčení kolen, stočení nohou na pravou či levou stranu může být důsledkem rozkladných a tafonomických procesů či bioturbací, proto je někdy složité stanovit míru intencionality odkryté polohy dolních končetin pohřbeného jedince. U malých dětí je mírné pokrčení dolních končetin dané přirozenou fyziologií dětského těla.

Na pohřebišti kolem rotundy lze záměrné pokrčení v kolenou předpokládat pouze u tří jedinců, a to u dětského pohřbu H 152 a u dvou mužských pohřbů H 173 a H 184.

Hrob dítěte H 152 ve věkové kategorii infans II se nacházel cca 2 m severozápadně od zdi kostela. Hrobová jáma byla opatřena úplným kamenným obložením o rozměrech 138 × 60 × 20 cm (tab. 109:4). Obložení jámy bylo vůči délce těla kratší, takže bylo nutné upra-

vit polohu zemřelého dítěte tak, aby se do připraveného hrobu vešlo, což mělo za následek mírné pokrčení dolních končetin v kolenou a jejich vytočení k pravé stěně hrobové jámy.

U mužských hrobů H 173 a H 184 (tab. 118:5, 123:2) došlo k odchylce v uložení dolních končetin vlivem zdravotního stavu. Muž z H 173 měl patrně nehybný pravý kolenní kloub, a tak byla pravá dolní končetina mírně ohnutá směrem vpravo, v místě kotníků se nohy křížily, pravé chodidlo leželo nad levým. Je zajímavé, že obě horní končetiny jedince H 173 ležely natažené přes kyčelní kloub a kosti rukou spočívaly na stehenních kostech nebo mezi nimi.

Mužský hrob H 184 ležel těsně u kostela, na jeho jihozápadní straně. Mladému muži chyběla spodní část levého bérce a noha. Konce kostí nesly stopy po traumatu a také levý kolenní kloub byl zřejmě již za života jedince poškozen, což způsobilo mírné ohnutí levé dolní končetiny směrem k levé stěně hrobu.

Všechny tři případy záměrného pokrčení dolních končetin není možné spojovat se zvláštními pohřebními praktikami. Naopak, jejich důvody byly zřejmě zcela prozaické – malá hrobová jáma a nedobrý zdravotní stav pohřbených.

### 6.3.2 Nestandardní polohy

Na pohřebišti u druhého kostela byly objeveny pouze dva hroby, které můžeme označit jako pohřby v nestandardní poloze. Jedná se o hroby H 84 a H 97 (tab. 84:1, 88:5). V obou byly pochovány ženy ve věkové kategorii middle adult, obě byly pohřbeny do mělké hrobové jámy, bez hrobového inventáře.

Žena z H 84 byla pohřbena částečně na pravém boku s flectovanými dolními končetinami v kolenním kloubu (obr. 21A). Poloze na pravém boku odpovídala také poloha lebky, krčního úseku páteře, uložení horních končetin, poloha pánve a poloha dolních končetin. Naopak poloha páteře odpovídala spíš pohřbení na zádech. Horní končetiny byly částečně pokrčené a ruce směřují do pánevní oblasti – pravá ruka byla pod pravou pánevní kostí a levá spočívala na ní. Nestandardní polohu ženy mohly způsobit zdravotní potíže. Antropologická analýza skeletu prokázala zranění na zadní straně diafýzy levého femuru, které mohlo způsobit strnutí v poloze, ve které byla žena pohřbena. Výsledky výzkumu budou brzo publikovány.

Nad hrobem ženy z H 84 byl umístěn kamenný překryv, který dosahoval pochůzného horizontu v době raného středověku (viz kapitola 6.2. Úpravy hrobových jam). Tyto kamenné překryvy jsou časté ve skupině hrobů R, do které hrob H 84 patřil (viz kapitola 10. Prostorová struktura pohřebiště. Vztah hrobů a kostela). Skupina se nacházela severně od rotundy. Hroby byly orientovány hlavou k západu a podle prostoro-

## 6. Pohřební rítus a všeobecná charakteristika pohřebiště

vé analýzy a rozboru úprav hrobových jam a skladby hrobového inventáře je možné zařadit celou skupinu do nejmladší fáze fungování pohřebiště. Samotný hrob H 84 nebyl umístěn mimo funerální areál, naopak byl zařazen do jeho struktury.

Analogický hrob pochází z pohřebiště od prvního kostela. Jedná se o ženský hrob H 189, nacházející se cca 6 m jihovýchodně od lodi kostela (Kalousek 1971, 119–120, obr. 189). Hrobová jáma byla poměrně prostorná a hluboká (205 × 108 × 116 cm). Skelet byl orientován ve směru JZ–SV. Mrtvá byla uložena na levý bok s mírně pokrčenými dolními končetinami. Kostí horních končetin byly dislokovány, ale lze předpokládat, že ruce mohly být složeny v pánevní oblasti. H 189 převrstvoval starší a ještě hlubší hrob muže H 193, který byl vybaven luxusní garniturou podkolenního vázání (Kalousek 1971, 121, obr. 193).

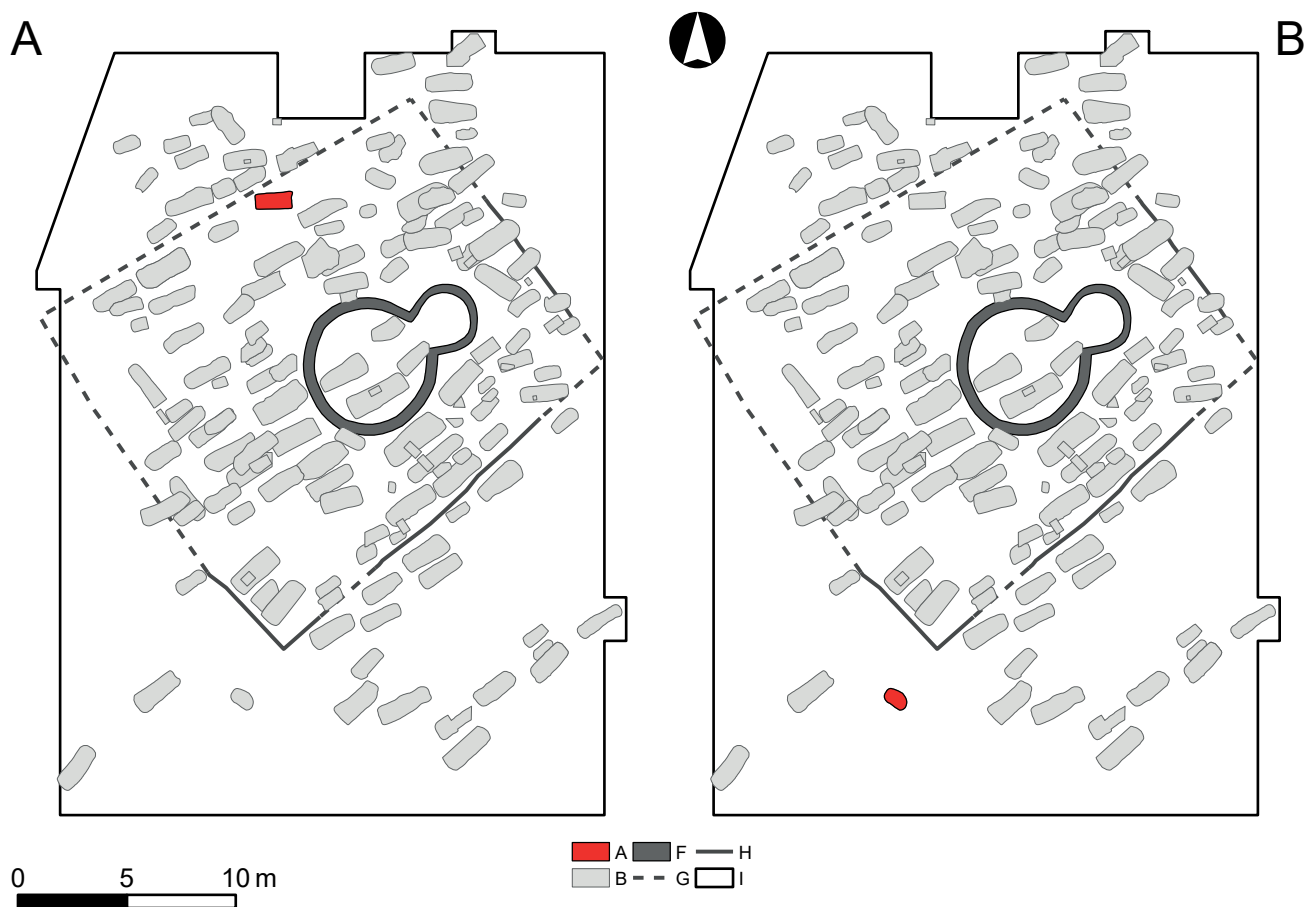
Další dva jedinci uloženi na levém boku s pokrčenými dolními končetinami byli objeveni cca 38 m severovýchodně od apsidy prvního kostela. Hroby se nacházely v malé skupince šesti hrobů,<sup>55</sup> které s velkou pravděpodobností již nelze řadit do struktury kostelního hřbitova (Kalousek 1971, 215–216, obr. 404, 405).

V hrobech byly uloženy starší ženy. H 404 byl orientován JZ–SV a H 405 na JV–SZ. Hrob 404 obsahoval nádobu točenou na kruhu, zdobenou na horní výduti šroubovicí. Ve skupince byly dále evidovány tři dětské hroby se čtyřmi jedinci (H 129, H 400, H 401a, b)<sup>56</sup> a další hrob ženy (H 406) s horními končetinami složenými na hrudi (pravá) a v krajině pánevní (levá).

Kostry uložené na pravém či levém boku daleko od centra pohřebiště, které V. Hrubý (1955a, 79) považoval za nejmladší vyhloubené hroby, se objevily i na kostelním hřbitově ve Starém Městě – Na Valách.

Druhým případem nestandardního uložení z areálu pohřebiště u rotundy je pohřeb H 97, u kterého jsou však pochybnosti, zda ho zařadit do struktury pohřebiště (obr. 21B). Nacházel se na jihozápadním okraji funerálního areálu. V okruhu 2,5 až 3,5 m na Z, S a V nebyly vyhloubeny žádné hroby a směrem na J od H 97 hroby úplně chybí.

Do mělkého hrobu, nad kterým se nacházela destrukce povrchového sídlištního objektu, byla pohřbena žena v extrémně skrčené poloze na pravém boku. Kostí byly značně dislokované, proto není možné spo-



**Obr. 21.** Břeclav – Pohansko, Severovýchodní předhradí. Plán s lokalizací koster s neregulérním uložením těla. A) Pokrčená poloha na pravém boku; B) Skrčená poloha na pravém boku. Legenda: A – hroby s neregulérním uložením těla, ostatní viz obr. 14.

**Fig. 21.** Břeclav – Pohansko, North-eastern suburb. Plan with locations of skeletons with non-standard interment of the corpse. A) Flexed position on the right side; B) Crouched position on the right side.

lehlivě odhadnout původní polohu končetin, pouze u levé horní končetiny můžeme říct, že byla patrně ohnutá v ostrém úhlu, s předloktím před obličejem.

Na severovýchodním předhradí byl v roce 2013 objeven další pohřeb ve skrčené poloze, bez inventáře.<sup>57</sup> Nacházel se cca 23 m jihovýchodně od H 97 a byl situován do rohu základového žlabu po ohrazení prozatím nespecifikovaného prostoru. Z průběhu ohrazení byl prozkoumán S roh a části severozápadní a severovýchodní stěny. Podle radiokarbonového datování byl jedinec pod nárožím ohrazení pohřben někdy na konci 9. anebo v průběhu 10. století. Pravděpodobně se jedná o základovou oběť. Je tedy nasnadě interpretovat H 97 stejným způsobem, i když s jistou dávkou obezřetnosti.

Na pohřebišti u prvního kostela nebyl hrob skrčence lokalizován. V areálu hradiska a také na obou předhradích však byly hroby jedinců ve skrčené poloze evidovány, celkem jich bylo prozatím prozkoumáno 20,<sup>58</sup> nacházely se na malých disperzních pohřebištích, situovaných v rámci sídlištních areálů i osamoceně. Skrčenci byli pohřbeni v regulérních hrobových jámách i do zásypů objektů. Na Pohansku evidujeme cca 4 % nestandardních pohřbů z celkového počtu dosud odkrytých kostrových hrobů (*Dostál 1970a*, obr. 4, *1982b*, obr. 2, 5, 8, 13; *Přichystalová 2011b*, 83–88).

Velmi podobné procentuální zastoupení pohřbů v nestandardních polohách se objevuje i na jiných soudobých lokalitách. Pro území jihozápadního Slovenska uvádí M. Hanuliak (2004, 104) 6,5 % neregulérních pohřbů z celého zpracovávaného souboru 243 lokalit. Na pohřebišti kolem 6. kostela v Mikulčicích se pohybuje počet jedinců v nestandardní poloze kolem 3,5 %, stejně tak v Dolních Věstonicích (*Profantová – Kavanová 2003*, 48; *Ungerma 2007b*, 60). Na pohřebišti u Budče v poloze Na Týnici je procento výrazně odlišných uložení od standardní polohy nznak s nataženými končetinami poměrně vysoké, pohybuje se až kolem 13 % (*Štefan – Krutina 2009*, 170).

Mnohem více se tyto hroby nacházejí na nekostelních pohřebištích. Je to zřejmě způsobeno vyšší organizací a kontrolou pohřebních pravidel ze strany křesťanského kléru, i když dodržování přísných regulí pro křesťanský pohřební ritus ještě v této době nebylo zdaleka uplatňováno. Podle současného převládajícího názoru v odborné literatuře tyto hroby patřily buď jedincům stigmatizovaným (negativně nebo pozitivně) nebo ostrakizovaným, jedincům zemřelým neobvyklým způsobem či cizincům. Vyšší výskyt nestandardních pohřbů na lokalitě pravděpodobně zrcadlí etnickou, náboženskou a možná i sociální nehomogenitu dané komunity (*Hanuliak 2004*, 110–111; *Macháček 2010*, 342; *Přichystalová 2011b*, 88; *Unger 2006*, 143–177).

### 6.3.3 Sekundární pohřby – tzv. sklady kostí

V průběhu výzkumu nekropole byly objeveny pietně uložené lidské kosti, uložené bez anatomického pořádku, které původně pocházely z hrobů narušených mladším pohřbem. Jedná se o sekundární pohřby lidských ostatků. Na pohřebišti bylo identifikováno celkem sedm takových situací (obr. 15, 22), ale pouze u pěti z nich můžeme mluvit o záměrném sekundárním pohřbu (H 74, H 85, H 121, H 132, H 149). U dalších dvou případů je jednalo o shrnutí kostí staršího pohřbu na stranu hrobové jámy, která byla využita pro nový pohřeb (H 191), a o využití kostí z porušeného staršího hrobu pro úpravu/obložení hrobové jámy nového pohřbu (H 164, porušený hrob byl H 174).

#### **Sklad kostí H 74** (tab. 39, 79:3, 4)

Hrob H 74 se nacházel vtěsnaný mezi hroby H 87 a H 88 jihozápadně od zdi kostela (skupina hrobů B). Dlouhé kosti přemístěného jedince přesahovaly přes horní hranu delší severozápadní stěny hrobu H 87 a přes delší jihovýchodní stěnu hrobu H 88. Výkop pro sklad kostí se rýsoval velmi nejasně. Hrob se nacházel hned pod destrukcí kostela a rozeznat zásyp mělce zahloubené jámy šlo jen velmi těžce. Sekundární pohřeb obsahoval kosti poměrně vysokého mladého muže (168 cm). Kostra nebyla kompletní, zcela chyběly kosti horních končetin a hrudníku. Je možné, že část kostí nebyla přenesena do místa druhotného pochování, např. z důvodu značné dekompozice horní poloviny skeletu. Podle umístění skladu kostí je možné se domnívat, že původní hrob jedince z H 74 ležel v místech hrobové jámy H 87, H 88 nebo možná H 72.

#### **Sklady kostí H 85 a H 149** (tab. 22, 40, 84:2, 107:5)

Asi 50 cm severozápadně od skladu kostí H 74 se nacházel další sekundární pohřeb – H 85. Hrob se zahluboval do výplně hrobové jámy H 88. Jáma pro uložení kostí nebyla identifikována. Několik cm nad lebkou a levou stranou hrudníku jedince z H 88 ležely bez jasných anatomických souvislostí kosti dolních končetin a jedno žebro dítěte ve věkové kategorii infans II.

Zhruba o dalších 50 cm severozápadně od skladu kostí H 85 byl objeven další pohřeb v sekundární poloze – H 149. Na jižní straně byl porušen základovým žlabem recentní stavby. H 149 se nacházel nad hrobem 154, porušoval jeho delší jihovýchodní stěnu a zčásti ležel nad pravou stranou hrudního koše ženy pohřbené v H 154. Sklad kostí obsahoval zlomky lebky, kosti hrudního koše, obratle a dlouhé kosti horních končetin. Ostatky patřily dítěti (infans II).

To znamená, že obsah skladů kostí H 85 a 149 pozůstával z kostí dítěte stejné věkové kategorie, které se vzájemně doplňovaly, a lze z nich sestojit téměř úplný skelet. Vzdálenost mezi oběma hroby je pouze 50 cm. Což vede k domněnce, že jde o jednoho jedince roz-

děleného do dvou sekundárních pohřbů. Tato situace mohla vzniknout postupným narušením primárního uložení, kdy byla nejprve narušena horní část kostry a pak spodní (pořadí nelze stanovit). K narušení zřejmě došlo při hloubení hrobových jam pro hroby H 154 a H 88.

#### Sklad kostí H 121 (tab. 16, 97:6)

Další druhotné uložení ostatků z porušeného hrobu je situováno na jihovýchodním okraji pohřebiště (skupina hrobů U). Výzkum v této části plochy probíhal od roku 2008 a místo zůstalo otevřené až do ukončení výzkumu druhého kostela a pohřebiště, tedy do roku 2012. V roce 2010 se mezi hroby H 52 a H 55 (prozkoumanými v roce 2008) objevil obrys zásypu dalšího hrobu, který byl označen H 121. Jihovýchodní delší stěna výkopu H 121 se těsně přimykala k delší severozápadní stěně H 52. Mělká hrobová jáma obsahovala téměř celý skelet dítěte ve věkové kategorii infans II: lebku, spodní čelist, žebra, obratle, dlouhé kosti horních a části dolních končetin. Na pravé straně lebky se nacházel zlomek oblouku jednoduché bronzové náušnice a pod žebrem umístěným za lebku byl objeven slepenec minimálně šesti jednoduchých bronzových náušnic podunajského typu (tab. 58:8, 10).

Primární pohřeb jedince z H 121 byl patrně narušen výkopem hrobové jámy pro ženu H 52. Tento hrob svou severovýchodní částí zcela porušil hrob H 57, kde bylo pochováno dítě (infans II), a v místě primárního uložení zůstaly pouze část pánve a dlouhá kost jedné z dolních končetin. Opět se zde doplňuje obsah dvou funerálních objektů: H 57 a H 121. Je tedy pravděpodobné, že kosti z poničeného hrobu H 57 byly pietně uloženy do druhotné polohy hned vedle nově vyhloubeného hrobu H 52.

#### Sklad kostí H 131 (tab. 45, 101:2)

Poslední regulérní sekundární pohřeb objevený na pohřebišti byl nalezen v prostoru hned za apsidou rotundy. Sklad kostí byl zahlouben do zásypu hrobu H 132 a obsahoval části postkranialního skeletu mladé ženy, která byla původně pohřbena právě v hrobě H 132. *In situ* v primární poloze zůstala pouze lebka s dolní čelistí, první žebra, klíční kosti a krční obratle (tab. 101:3, 4). Ženský hrob H 132 byl téměř celý zničen výkopem hrobové jámy pro muže z H 133 (tab. 101:5). Kostí z porušeného skeletu pak byly uloženy do zásypu neporušené části původního hrobu.

#### Sklad kostí H 191 (tab. 53, 127, 128)

V případě H 191 se nejedná o samostatný sekundární pohřeb, ale o tzv. dodatečný pohřeb, kdy je do jedné hrobové jámy po uplynutí jistého času umístěn ve stejné úrovni další pohřeb (Lüdemann 1994).

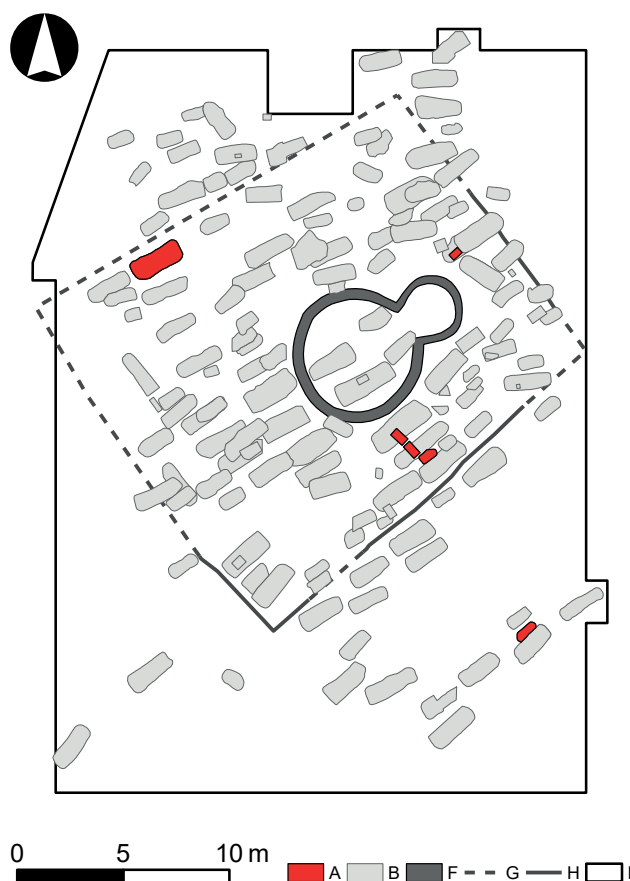
H 191 se nacházel v severozápadní části pohřebiště a jeho delší severozápadní stěna pravděpodobně kopírovala průběh ohrazení pohřebiště. Hrob se tedy nacházel v rámci původně vytyčeného prostoru fune-

rálního areálu kolem kostela. V hrobě byly pohřbeni dva jedinci. Starší pohřeb patřil poměrně vysokému staršímu muži (172 cm). Kostra 191,1 byla dislokována a uložena podél pravé strany juvenilního jedince H 191,2. Část kostí se nacházela také v zásypu hrobové jámy v úrovni nad kostrou mladšího pohřbu (např. lebka, krční obratle, klíční kost; žebra atd.).

Podobný dodatečný pohřeb známe i z další polohy na Pohansku. Jedná se o polohu Velmožský dvorec, kde bylo v jihovýchodní části, již mimo prostor ohrazený palisádou, prozkoumáno malé pohřebiště, označené jako Pohřebiště II (Dostál 1975, obr. 34, 335–336). V hrobové jámě H 8/PII byla původně pohřbena žena. Při ukládání mladšího pohřbu byly kosti ženského jedince shrnuty k levé noze muže.

#### Sklad kostí v hrobě H 164 (tab. 114:1, 2, 119:5)

Případ sekundárního uložení kostí v hrobě H 164 je naprosto unikátní. Ve skutečnosti se jedná o upotřebení kosterního materiálu z porušeného staršího hrobu H 174 k úpravě hrobové jámy dítěte H 164. Mladší hrob H 164 byl vyhlouben v šířce staršího hrobu H 174 a úplně poničil celou severovýchodní polovinu starší



Obr. 22. Břeclav – Pohansko, Severovýchodní předhradí. Plán s vyznačením sekundárních pohřbů. Legenda: A – sekundární pohřeb, ostatní viz obr. 14.

Fig. 22. Břeclav – Pohansko, North-eastern suburb. Plan with marked secondary burials.

hrobové jámy. *In situ* zůstala horní polovina těla včetně pánve, kosti rukou a dolní končetiny byly mladším záhahem přemístěny. Malé dítě (infans Ib) bylo v daném místě pohřbeno patrně záměrně. Z dislokovaných částí kostry muže bylo postaveno symbolické obložení hrobové jámy, které bylo doplněno i kamenem. U kratší jihozápadní stěny ležely na sobě dva velké ploché kameny, podél pravé dolní končetiny dítěte byl u stěny hrobové jámy naskládaný pravý femur a tibie jedince z H 174 a podél levé dolní končetiny dítěte byly uloženy ke stěně hrobu levý femur, tibie a obě fibuly.

I když kosti byly použity jako stavební materiál pro úpravu hrobové jámy, patrně se jednalo o specifický pietní druh manipulace s porušenými lidskými ostatky. Je možné, že šlo o vyjádření užšího příbuzenského vztahu.

Fenomén sekundárních pohřbů ve formě skladu kostí je zaznamenán i na jiných raně středověkých pohřebištích. Častěji se vyskytují na kostelních hřbitovech, kde byl prostor k pohřbívání omezenější, a tedy mohlo častěji docházet k narušování starších hrobů, ale jsou evidovány i na tzv. venkovských pohřebištích.

Objevily se například na pohřebišti ve Starém Městě – Na Valách. V. Hrubý (1955a, 73–74) evidoval celkem 47 skladů kostí a dával je do souvislosti s mladší fází pohřbívání na této lokalitě a také s vlivem křesťanské víry, která předepisuje pietní zacházení s lidskými ostatky. Sklady kostí byly dále identifikovány na nekropoli kolem 6. kostela v Mikulčicích nebo u rotundy sv. Petra na Budči (Profantová – Kavánová 2003, 49; Váňa 1995). Z poloviny 10. století jsou známé sekundární hroby z anglo-saského kostelního pohřebiště ve Furnells, kde tvoří 2 % z celkového počtu pohřbených jedinců (evidovaných je 363 pohřbů) (Boddington 1996, 13, 27).

Druhotně pohřbené kosti z porušených hrobů pochází z dolnorakouské lokality Gars – Thunau, poloha Obere Holzewiese. Jedná se o významnou nekropoli používanou obyvateli hradiska. Pohřebiště sice není situováno kolem kostela, křesťanský svatostánek se však nacházel v blízkosti hřbitova, na jiné poloze. Zde se však autorka práce o pohřebišti domnívá, že se v případě sekundárních uložení z Obere Holzewiese mohlo jednat o přemístění (translaci) významného člena společenství z původního místa pohřbu na prominentní místo v rámci používaného komunitního pohřebiště (Nowotny 2011, 36–37). V případě sekundárních pohřbů na severovýchodním předhradí není pochyb o tom, že se jedná o pietní uložení kostí z porušených hrobů.

V průběhu 10. století se sklady kostí můžeme setkat i na občinových venkovských pohřebištích, např. Čakajovce (H 53 a H 82). Tam se dokonce jednalo o vícenásobné sekundární pohřby, v H 53 byli antropologicky rozeznáni tři jedinci a v H 82 čtyři (Rejholcová 1995, 10–11). Uložení více jedinců v jednom sekundárním hrobě se nacházelo také ve Furnells (Boddington 1996, fig. 29).

Výskyt tzv. skladů kostí na pohřebištích konce 9. a v 10. století můžeme spojit s vlivem křesťanské nauky na pohřební ritus. Pietní chování k ostatkům lidí pocházejících z dané komunity se stalo územ. Každý zemřelý křesťan měl mít svůj hrob, kde se jeho zpráchnivělé tělo mělo dočkat posledního soudu.<sup>59</sup> Znamená to, že pohřbívání kolem kostelů (nebo na výjimečných občinových pohřebištích) bylo organizováno (patrně křesťanským klérem) a umísťování nových hrobů nebylo náhodné. Konkrétní podobu organizace funerálních areálů si lze těžko představit, vycházela však zřejmě z pravidel, které na Velkou Moravu přinesla křesťanská církev.

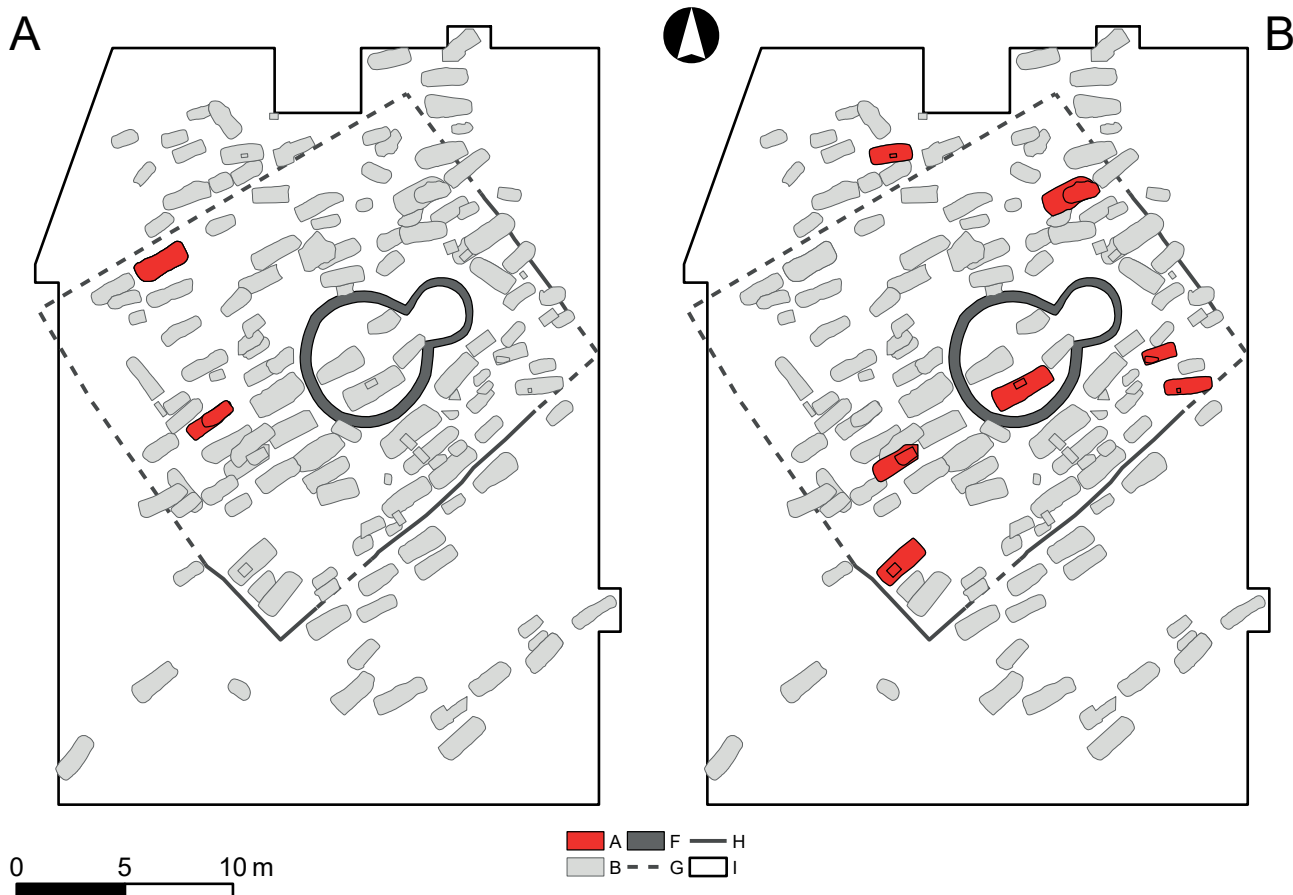
## 6.4 Vícenásobné pohřby

Na pohřebišti u rotundy nebyly evidovány jasně identifikovatelné dvojhroby (dvojphřby), tedy hroby, kdy do jedné hrobové jámy byli současně pochováni dva jedinci. Evidujeme zde ale devět hrobů, kde je možné počítat se záměrem uložit mladší hrob právě v souvislosti se starším hrobem.<sup>60</sup> Ve dvou případech lze hovořit o tzv. dodatečných pohřbech, kdy je do staršího hrobu (po uplynutí jisté doby) pochován na stejné úrovni dna hrobové jámy další jedinec (obr. 23A; H 164/H 174 a H 191,1/H 191,2; tab. 114:1, 2, 119:5, 127; viz kapitola 6.3.3. Sekundární pohřby – tzv. sklady kostí).

V sedmi případech se jedná o superpozice, kdy do zásypů starších hrobů byly uloženy ostatky jedinců bez porušení staršího pohřbu (obr. 23B).<sup>61</sup> Zde není možné stanovit, zda šlo skutečně o dva časově odlišné pohřby anebo zda šlo o současné, etážovitě uložené pohřby, zvláště když nebylo možné jasně odlišit zásypy obou pohřbů. U posledního případu nejsme schopni stanovit jasné chronologické pořadí. V zásypu hrobu mladého muže H 110 se nacházely dětské kosti označené jako H 115 (zejména podél severovýchodní delší stěny H 110). Nelze s jistotou říci, zda H 110 porušil dětský hrob H 115 (infans Ib) a kosti se následně propadly do zásypu staršího hrobu, nebo byly dětské ostatky z H 115 uloženy do zásypu H 110 dodatečně (tab. 93:3, 95:2).

Sedm případů superpozice uložení pohřbů nad sebou se nachází poměrně v malé vzdálenosti od kostela. Jeden případ byl situován přímo v interiéru sakrální stavby. Superpozice mimo kostel byly vzdáleny od cca od 2 do 8 m od zdi rotundy (obr. 23). Hroby se nacházely zejména v prostoru kolem apsidy. Hrob ležící nejdále od rotundy se nalézal severozápadně od kostela a další hrob byl umístěn jihozápadně od stavby, v jedné linii s H 166 z interiéru kostela.

Do starších hrobů byly zapuštěny pouze pohřby dětí ve věkové kategorii infans Ia a Ib. Dětské hroby byly hloubeny většinou do mužských hrobů (celkem třikrát).<sup>62</sup> Ve dvou případech byl pro uložení dítěte využit



**Obr. 23.** Břeclav – Pohansko, Severovýchodní předhradí. A) Plán s vyznačením polohy dodatečných pohřbů; B) Plán s vyznačením uložení dětského pohřbu do zásypu staršího hrobu. Legenda: A – sekundární pohřby, ostatní viz obr. 14.

**Fig. 23.** Břeclav – Pohansko, North-eastern suburb. A) Plan with marked position of additional burials; B) Plan with marked child burial interred in an older grave fill.

hrob ženy (middle adult). Jedenkrát bylo dítě pohřbeno do zásypu hrobu juvenilního jedince (patrně chlapce, protože hrob byl vybaven ostruhami a sekerou) a jedenkrát do hrobu dítěte ve věku infans Ib (text. tab. 7).

Důvody pro zahlubování mladších pohřbů do zásypů starších hrobů mohou být různé: náhoda, šetření místem v prostorově omezeném funerálním areálu, zdůraznění příbuzenských vztahů a sounáležitosti s pohřbenou populací. Třetí zmiňovaný důvod lze předpokládat u superpozice mužského hrobu H 166 a dětského hrobu H 167 z interiéru kostela. Snad je možné tak soudit i u superpozic H 63,2 / H 63,1 a H 104 / H 113, které se nacházely ve východním rohu ohrazení hřbitova. Skupinu doplňoval ještě hrob dítěte H 65. Hroby byly orientovány více či méně hlavou k západu, čímž se odlišovaly od ostatních hrobů z této části pohřebiště. V severním rohu původního ohrazení pohřebiště se nacházel další hrob mladého dospělého jedince – patrně muže (H 105), který byl porušen mladším zásahem. Do jeho jihozápadní poloviny, nad hrudním košem, byl zahlouben dětský hrob H 98. Poměrně izolovanou skupinu v rohu doplňoval ještě hrob staré ženy H 111 a dětský hrob s bronzovými nezdobenými gombíky.

Uzavřená skupina evokuje představu pokrevně či společensky spřízněných jedinců.

Příbuzenský vztah lze teoreticky předpokládat také u superpozice hrobu ženy s olověným křížkem H 134 a malého dítěte H 139, které se nacházelo těsně nad pravým femurem a nad pravou částí pánve kostry dospělého jedince. U zbylých dvou superpozic jsou možné všechny tři uvedené důvody.

Na pohřebišti u prvního kostela nejsou podle katalogu F. Kalouska (1971) evidovány superpozice s etážovým uspořádáním. Hroby, kde byl evidován víc než jeden jedinec, se vesměs nacházely v mladších horizontech fungování pohřebiště, např. hroby H 76 nebo H 285 porušovaly mladší palisádový žlab a hroby H 359, H 373 nebo H 401 se nacházely mimo ohrazený areál dvorce v poměrně velké vzdálenosti a s kostelním pohřebištem již nemusí souviset.

Etážová superpozice mimo kostelní hřbitovy Pohanska je zachycena na severovýchodním předhradí. V hrobě H 10 byly nad sebou antipodicky pohřbeny dvě děti v orientaci S–J a J–S (Dostál 1970a, 121–123). Hrob byl součástí malého pohřebiště s 11 hroby, které se nacházelo pod dnešní archeologickou stanicí. Mezi

Hrob zahlouben do hrobu	Orientace	Poloha	Pohlaví	Věk	Konstrukce	Materiál konstrukce	Rakev	Inventář
63,2	?	?	dítě	infans Ia	1	kámen	0	1
63,1	Z-V	na zádech	muž	middle adult	1		0	1
167	?	?	dítě	infans Ib	0		0	1
166	JZ-SV	na zádech	muž	young adult	1	dřevo	1	1
186	JZ-SV	na zádech	dítě	infans Ib	0		0	0
185	JZZ-SVV	na zádech	muž	middle adult	0		1	0
77	Z-V	na zádech	dítě	infans Ib	1	kámen	0	0
108	JZ-SV	na zádech	žena	middle adult	0		1	1
139	?	?	dítě	infans Ia	0		0	0
134	Z-V	na zádech	žena	middle adult	1	kámen	0	1
98	JZ-SV?	na zádech?	dítě	infans Ia	0		0	0
105	JZ-SV	na zádech	muž?	juvenis	0		1	1
104	SZZ-JVV	na zádech	dítě	infans Ia	0		0	0
113	JZZ-SVV	na zádech	dítě	infans Ib	0		0	0

**Textová tabulka 7:** Přehled superpozic hrobů, kdy byl do zásypu staršího hrobu uložen pohřeb dítěte, a to bez porušení staršího pohřbu.

hrobovým inventářem jedince 10a se nacházely také dva lité olovené gombíky s dlouhým krčkem, analogické s exemplářem, který byl nalezen na kostelním hřbitově v hrobě H 103 (tab. 10, 58:17).

Uložení pohřbu do zásypu staršího hrobu se vyskytuje i na dalších lokalitách jak kostelních, tak na pohřebištích bez přítomnosti sakrální stavby. Vertikální vícenásobné pohřby jsou publikovány ze Starého Města – Na Valách, z Dolních Věstonic, Prušánek, z Lumbeho zahrady, z Klecan, z pohřebiště v Praze – Motole anebo z funérálních areálů jihozápadního Slovenska, např. Bešeňov, Bratislava – Karlova Ves, Čakajovce (Frolík a kol. 2014, 12–14; Frolíková-Kaliszová 2000, 217–218, 220; Hanuliak 2004, 117; Hrubý 1955a, 70–72; Klanica 2006a, 229–230; Profantová v tisku, 52–53; Rejholcová 1995, 9; Ungerman 2007b, 54–55). Všichni autoři shodně uvádí jako důvod vícečetného použití jedné hrobové jámy příbuzenský nebo společensky spřízněný vztah anebo prostorové omezení pohřebiště (další literatura viz Unger 2006, 167–170).

## 6.5 Pohřební praktiky a rituály

Archeologickými metodami nejsme schopni postihnout tu součást pohřebních obřadů, které souvisí s momentem smrti samotné, s dobou od úmrtí po pohřeb (omývání mrtvol, oblékání, rozloučení s domovem, pouť z místa úmrtí k hřbitovu). Archeologie má možnost zachytit pouze ty projevy pohřebních praktik, které zanechají otisk ve funérálním kontextu, tedy při úpravě hrobové jámy nebo při uložení nebožtíka do hrobu.

Na území Velké Moravy můžeme pro období 9. a počátku 10. století počítat s pohřebními obřady, které jsou směsicí tradičních slovanských pohřebních zvyků, více či méně ovlivněných křesťanskými pravidly pohřbívání nebo zvyky, které k nám přišly z oblasti kulturního působení nomádky etnik, ať už to byli Avaři, nebo staří Maďaři.

Na kostelních hřbitovech, nacházejících se na centrálních velkomoravských sídlech, lze objevit pohřby, které sice byly uloženy na křesťanském „*locus sacer et consecratus*“ (Slivka 1997, 73), ale svým obsahem odpovídají spíše tzv. pohanským zvyklostem (hroby s keramikou, dřevěnými kovanými vědry, masitými potravinovými milodary apod.). Postupem času a zvětšujícího se vlivu církve tyto projevy mizí a začíná převládat uzance křesťanského ritu (Z–V orientace, výskyt artefaktů s křesťanskou symbolikou, hroby prosté hrobového inventáře, tendence ukládání rukou do prostoru pánve nebo hrudi, snad i použití kamene k úpravě hrobové jámy apod.).

Některé z těchto trendů byly zaznamenány i na pohřebišti kolem druhého kostela na severovýchodním předhradí hradiska Pohansko.<sup>63</sup>

### 6.5.1 Podložení lebky plochým kamenem

Jako pozůstatek obřadů souvisejících s uložením těla do hrobu chápeme i výskyt naplocho uložených kamenů v prostoru pod lebkou. Tyto kameny pravděpodobně sloužily k fixaci hlavy, kdy tělo bylo uloženo do hro-



bu v poloze nznak a obličej směřoval k nebi. Tento pohled vzhůru k nebesům snad mohl symbolizovat naději na bezproblémový přechod, ne již do náv, ale do ráje.

Plochý kámen pod lebkou, nebo v poloze vedle či za lebkou, byl na pohřebišti kolem druhého kostela evidován celkem 14krát (obr. 24).<sup>64</sup> Z celkového počtu 154 pohřbů byl tak tento jev zaznamenán v 9 %. Hroby s výskytem plochého kamene u kratší stěny u hlavy nevytvářely v prostoru kompaktní skupiny, naopak byly roztroušeny po celé ploše pohřebiště. Nacházely se ve vzdálenosti od 2 do 15 m od zdiva kostela. Jeden hrob byl lokalizován také přímo v interiéru rotundy (H 176, tab. 120:1).

Výrazná preference konkrétní situace není patrná ani při sledování výskytu těchto kamenů v hrobech podle věku a pohlaví. Ve čtyřech případech byl plochý kámen v prostoru lebky nalezen v dětském hrobě (pouze věková kategorie inf. Ib), ve dvou případech v hrobě juvenilních jedinců. U dospělců kámen pod lebkou převažoval v hrobech mužů v poměru 5 : 3 ve srovnání se ženami. V hrobech dospělých byl plochý kámen nejčastěji nalezen ve věkové kategorii middle adult (čtyřikrát, m : ž → 3 : 1), následuje kategorie old adult (tříkrát, m : ž → 1 : 2). Věková kategorie young adult byla zastoupena jedním mužským jedincem. Na základě uvedeného lze říci, že kameny jako fixační podložky hlavy nebyly používány pouze u nejmenších dětí (fetus, new born a inf. Ia), a to pravděpodobně z důvodu fyziognomie drobného dětského těla s přirozeně mírně pokrčenými horními i dolními končetinami, což se projevuje v tendenci pohřbívat tělo sice v natažené poloze, ale mírně na bok.

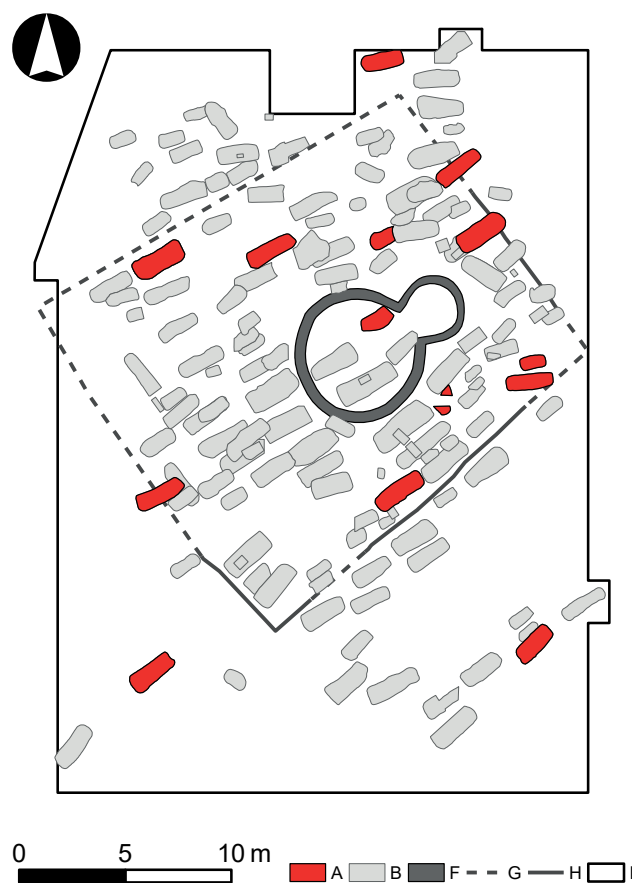
Na pohřebišti u prvního kostela byly identifikovány ploché kameny v oblasti lebky u 28 jedinců, což je cca 7 % z celkového počtu 411 pohřbů (Kalousek 1971). Na Velmožském dvorci, na rozdíl od pohřebiště u druhého kostela, dominovali ve výskytu kamene pod lebkou muži (17krát). U jedinců ženského pohlaví se tento jev vyskytl pětkrát, u dětí ve věku od 0,5 roku do 13 let bylo podložení lebky zaznamenáno celkem šestkrát. Tato tendence však může být ovlivněna strukturou pohřbené populace, protože na pohřebišti kolem prvního kostela bylo identifikováno 144 mužů, 78 žen a 161 dětí ve věkové kategorii infans (Drozdová 2005a, 48). Na jiných zkoumaných polohách Pohanska, mimo kostelní hřbitovy, se podařilo analogické situace odkrýt opět pouze na Severovýchodním předhradí, a to jak při výzkumech v 70. letech 20. století (Dostál 1982a, obr. 13), tak i při výzkumech posledních let (nepublikovaný výzkum z roku 2015).

To, že ploché kameny nacházíme v méně než 10 % odkrytých hrobů kolem obou kostelů, neznamená, že v jiných hrobech se fixace podložení hlavy nemohla vyskytnout. Jako podložky mohly sloužit organické „polštářky“ vyrobené ze slámy, suché trávy, nebo dřeva apod. Za důkaz možné existence podložení hlavy

organickou podložkou bývá považována výrazná dislokace lebky směrem dozadu, dopředu nebo na pravou či levou stranu (Prokeš 2007, 19; Thurzo – Beňuš 2005, 95). Tyto dislokace byly pozorovány také u hrobů z pohřebiště u druhého kostela, např. H 66, H 82, H 105, H 107, H 117, H 141, H 151, H 169, H 185, H 200 atd. (tab. 77:1, 83:1, 91:3, 92:3, 96:2, 104:5, 108:3, 116:6, 133:1). A můžeme je nalézt i na fotografické dokumentaci hrobů z jiných poloh hradiska, např. na Lesním hrůdu nebo na Jižním předhradí (Píštěková 2011, 52, 64; Přichystalová 2008, 167, 170).

Najít analogie k popisované pohřební zvyklosti není lehké, neboť se tomuto pohřebnímu obyčejí u nás prozatím nevěnovala dostatečná pozornost. Důvodem je malá četnost výskytu plochých kamenů pod lebkou na raně středověkých pohřebištích u nás<sup>65</sup> a problematické dokazování podložky z organického materiálu.

Obyčej podkládat nebožtíkovi hlavu má kořeny již v dobách před naším letopočtem, jako příklad lze uvést pohřeb z roku 403 před Kristem z období klasického Řecka přímo z Atén. Na lokalitě Kerameikos, severo-



Obr. 24. Břeclav – Pohansko, Severovýchodní předhradí. Plán s vyznačením polohy hrobů s evidovanými plochými kameny pod lebkou. Legenda: A – hroby s podložení lebky plochým kamenem, ostatní viz obr. 14.

Fig. 24. Břeclav – Pohansko, North-eastern suburb. Plan with marked position of graves with recorded flat stones in skull position.

západně od akropole, se nachází zděná hrobka s čtyřnásobným pohřbem tzv. Lakedaimonských. Všechny čtyři kostry se nacházely v natažené poloze nznak, s jednou horní končetinou nasměrovanou do prostoru pánve (dvakrát pravá a dvakrát levá horní končetina). Všechny lebky byly podloženy plochými kameny, které jsou označovány jako „polštářky“ (Valavanis 1999).<sup>66</sup>

Uvedený pravěký (antický) pohřeb není možné považovat za bezprostřední analogii k situacím odkrytým na Pohansku, je však možné postihnout základní ideu používání podložek v pohřebním ritu. Na základě dlouhého trvání zvyku podkládat hlavy nebožtíkům je možné vyslovit předpoklad o jeho ryze praktických důvodech, tedy o fixaci hlavy mrtvého tak, aby byla dodržena požadovaná regulérní pohřební poloha.

Ve střední Evropě se ploché kameny pod lebkou začínají objevovat ke konci střední doby hradištní na pohřebištích svázaných s centrálními lokalitami a s elitami v nich žijícími, které jako první přijaly nové náboženství s trojjediným Bohem. A stejně jako kamenné obložení hrobových jam velmi pravděpodobně souvisí s christianizací a s ní spojenými změnami v pohřebních obřadech.

### 6.5.2 Nádoba v hrobě

Jak již bylo řečeno, k tzv. pohanským elementům pohřebního ritu patří přítomnost nádoby v hrobě, kde byl patrně umístěn potravinový milodar v podobě nápoje či jídla (Marešová 1983, 43; Štefan – Krutina 2009, 177). Na pohřebišti bylo identifikováno celkem pět hrobů s hrncem – H 55, H 63, H 79, H 80 a H 83 (tab. 66:10–14; k typologii keramiky viz kapitola 8.10. Keramické nádoby). Hroby s keramickými nádobami byly situovány pouze ve východní polovině hřbitova. Osamoceně byly situovány hroby H 55 (na jihovýchodním okraji pohřebiště) a H 63 (cca 5 m východně od rotundy). Tři zbylé hroby s keramikou vytvářely malou skupinku severně ve vzdálenosti 7 až 9 m od kostela (obr. 86). Tři hroby dospělých (H 63, H 78 a H 80) byly orientovány ve směru Z–V. Dětské hroby H 55 a H 83 měly hlavu orientovanou k jihozápadu.

Keramika byla součástí hrobové výbavy dvou dětí, dvou mužů a jedné ženy. Kvalitní keramika točená na kruhu se nacházela ve dvou hrobech jihozápadně a východně od kostela. Nekvalitní, špatně pálené zboží bylo nalezeno ve třech hrobech v severní skupině R a S. Je zajímavé, že toto rozdělení je platné i co se týče pozice milodaru v hrobě. U hrobů H 55 a H 63 byly hrnce umístěny v prostoru původně mezi chodidly a stěnou hrobové jámy. Nacházely se 20 až 30 cm nad dnem hrobové jámy. Zatímco nekvalitní hrnce z hrobů ze severní strany pohřebiště byly původně uloženy na dně hrobu v místě blíže k chodidlům nebo mezi kratší stěnou hrobu a chodidlem (2× pravá, 1× levá

noha). Je možné, že se zde projevují rozdíly v pohřebních praktikách, které můžou mít sociálně-společenský anebo chronologický charakter.

Přítomnost keramické nádoby v hrobě je obecně dávána do souvislosti s potravinovými milodary, kdy keramika nebo vědra sloužily jako obaly, nebo se keramika interpretuje jako pozůstatek očištěných obřadních rituálů nebo pohřební stravy či jako případné stopy po obřadech spojených se svátky k připomenutí mrtvých (Hanuliak 2004, 187; Navrátilová 2004, 239–240; Váňa 1990, 227–228). Tato funkce bývá nádobám přisuzována zejména v situaci, kdy byly nalezeny záměrně rozbité v úrovních nad kostrou (Frolík a kol. 2014, 62; Hrubý 1955a, 100–101; Poulik 1948, 77–78; Přichystalová – Kalábek 2014, 254). Jedno je jisté, k manipulaci s nádobami docházelo během zasypávání hrobové jámy, což nutně muselo souviset s postupem pohřebních praktik.

Nádoby z H 55 a H 63 z pohřebiště u druhého kostela jsou řazeny mezi kvalitní keramické zboží, přesto byly nalezeny rozbité a po slepení nebyly kompletní. Naproti tomu méně kvalitní keramika z hrobů H 78 a H 83 zůstala zachována vcelku (nádoba H 80 se rozpadala pod rukama při vybírání z hrobu). Je tedy možné předpokládat, že byly použity při různých částech pohřebních obřadů. Přihlédneme-li k těmto indiciím, je možné vyslovit hypotézu, že keramika sloužící pouze jako obal potravinových milodarů mohla být vyráběna právě pouze pro pohřební účely, zatímco keramika použitá při rituálech v průběhu pohřbu pocházela z běžné kuchyňské produkce a po ukončení obřadu byla rituálně poničena.

O možnosti existence speciální funerální keramiky u Slovanů se uvažuje na základě nízké technické a estetické kvality některých nádob, často s použitím archaických výzdobných prvků (Bartošková 2007, 706–707; Profantová v tisku, 63; Štefan – Krutina 2009, 177, 181; Trzeciecki 2005, 64).

### 6.5.3 Potravinové milodary

Na pohřebišti nebyly zaznamenány jasné archeologické důkazy potravinových milodarů. Pouze u dvou hrobů byly evidovány zvířecí kosti, a to u dětských pohřbů (infans Ib) H 90 a H 199 (tab. 33, 41, 86:1, 2, 132:3).

Dítě uložené v kamenné skříňce (H 90) v blízkosti kostela, směrem na východ bylo bez hrobového inventáře. Pouze v prostoru mezi lumbálními obratli a distálním koncem radia se nacházela čelist dravé ryby (pravděpodobně štiky).<sup>67</sup>

Ve druhém případě se zvířecí kost (patrně ptačí) nacházela pod levou nohou dítěte z hrobu H 199, který byl situován ve značné vzdálenosti od sakrální stavby (10,5 m) směrem na severozápad. Také tento hrob neměl hrobovou výbavu.

Ani u jednoho z jmenovaných hrobů však není zcela jasné, zda šlo v případě výskytu fragmentů zvířecích kostí o pozůstatky záměrných masitých milodarů anebo se jedná o intruze, které obsahovala výplň hrobu<sup>68</sup> a do konečné polohy se dostaly během sesedání zásypu a vyplňování prostoru po dekompozici měkkých tkání.

Nálezů zvířecích kostí jsou tedy vedeny v patrnosti, ale nejsou zařazeny mezi součásti hrobové výbavy.

O tom, že nespécifikovaný druh organických objektů mohl být v hrobech uložen, můžou svědčit volná místa v hrobových jámách. Poměrně velký prostor mezi nohama a kratší stěnou jámy byl zaznamenán u 20 hrobů.<sup>69</sup> Patří mezi ně i čtyři hroby z pěti, ve kterých byla nalezena keramická nádoba. Více prostoru po levé straně kostry bylo evidováno u dvou hrobů (H 118, 181) a u čtyř po pravé straně kostry (H 108, 129, 130, 173). Široká mezera mezi lebkou a kratší stěnou jámy byla zaznamenána u dvou hrobů (H 165, 128).

Hroby byly zahlabovány do písčitého, někdy až písčtě-šterkovitého podloží, takže podmínky pro zachování organických materiálů jsou velmi nepříznivé. Archeologickou metodou zjištěná nepřítomnost potravinových milodarů v hrobě neznamena jejich skutečnou absenci. Za současného stavu výzkumu však tento druh milodarů na pohřebišti nevidujeme.

## 6.6 Dětské pohřby a jejich pozice v rámci struktury pohřebiště

Počet dětských hrobů na pohřebišti (bez juvenilních jedinců) přesahuje 55 % z celkového počtu pohřbených individuů. Vyskytovaly se po celé ploše hřbitova. Více než polovina se jich nacházela ve vzdálenosti do 5 m od zdi kostela, zejména v půlkruhu kolem apsidy, tj. od SZ přes SV až k JV. Dva hroby byly dokonce vy-

hloubeny v interiéru kostela (H 167 a H 176). Některé dětské hroby se těsně přimykaly k vnější zdi sakrální stavby (H 181, H 182 – viz níže).

Výrazná skupinka dětských hrobů byla situována západně od kostela a severně od hrobu H 162, kde řada šesti pohřbených dětí ukončovala skupinu hrobů C (obr. 119). Další kumulace sedmi dětských pohřbů se nacházela západně od rotundy. Hroby dětí v této části areálu náležejí až do třech prostorově vydefinovaných skupin – D, G, R (obr. 120, 123, 133). V skupině D jsou evidovány dětské hroby v nejmenší vzdálenosti od rotundy.

Nejrozsáhlejší skupina dětských hrobů byla objevena v pásu 1 až 5 m kolem apsidy kostela. Zde byly situovány pohřby plodu (H 62), novorozence umístěného do kamenné skříňky (H 59) a také druhý skříňkový hrob (H 90). Symbolické kamenné obložení bylo použito i u dalších dětských hrobů z okolí apsidy (např. H 68, H 71, H 73, H 146, H 147, H 173).

Poslední nápadná kumulace dětských hrobů byla situována v severozápadní části pohřebiště. Hroby jsou prostorově rozřazeny do tří skupin (P, R, S; obr. 132–134). Jeden hrob byl opatřen symbolickým kamenným obložení, jeden byl překryt kamenným překryvem a dvě děti byly pohřbeny v dřevěných schránkách (H 180, H 161, H 194, H 171).

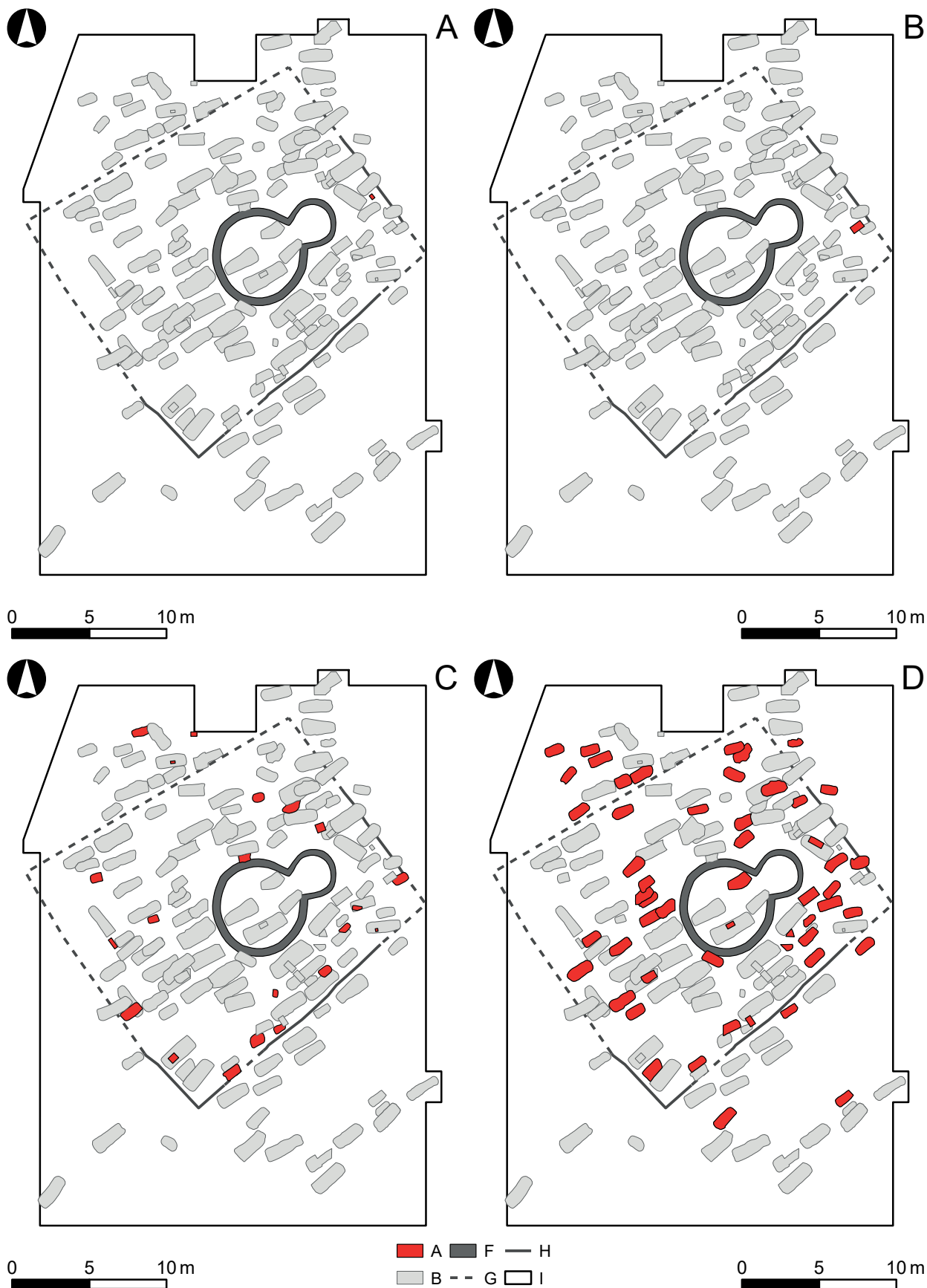
Ostatní dětské hroby jsou roztroušeny po celé ploše pohřebiště.

Existenci tzv. dětských koutků v rámci kostelních i nekostelních pohřebišť zaznamenáváme na našem území již od přelomu 9./10. století. Přímo na Pohansku byla prozkoumána drobná pohřebiště složená z velké většiny anebo pouze z dětských jedinců v Lesní školce, v řezu valem č. 14 anebo na severovýchodním předhradí (*Přichystalová 2011a*, 44, 46, 53). Vydělování dětských pohřbů v rámci funerálních areálů má mnohem hlubší základy a křesťanský rituál pohřbívání pouze



**Obr. 25.** Tzv. dětský koutek rozdělený pěšinkou v blízkosti domu smutku (dříve márnice) stojícího na okraji hřbitova v Terchové (Slovensko).

**Fig. 25.** So-called children's corner divided by a path near the house of mourning (formerly morgue) situated on the edge of the cemetery in Terchová (Slovakia).



**Obr. 26.** Břeclav – Pohansko, Severovýchodní předhradí. Plán s vyznačením dětských hrobů podle jednotlivých věkových kategorií (fetus, new born, infans Ia – Ib). A) Fetus; B) New Born; C) Infans Ia; D) Infans Ib. Legenda: A – dětské hroby v příslušné věkové kategorii, ostatní viz obr. 14.

**Fig. 26.** Břeclav – Pohansko, North-eastern suburb. Plan with marked position of children's graves by age category (A – Fetus, B – New Born, C – Infans Ia, D – Infans Ib).

tento zvyk přetavil podle církevních pravidel. Analogické jevy jsou pozorovány na pohřebištích z doby římské v provinciích i v barbariku a jejich výskyt je dáván do souvislosti s otázkou přijetí dítěte do komunity jako jejího právoplatného člena (*Langenegger 1996*, 156, 158; *Navrátilová 2004*, 244–247; *Unger 2006*, 125–129). Tato tradice se v některých venkovských regionech střední a východní Evropy udržela do moderní doby. Areály vydělené pouze pro hroby dětí můžeme pozorovat na vesnických hřbitovech i dnes (obr. 25).

Pro křesťanskou společnost jako vstupní rituál právoplatného členství v komunitě fungoval křest. Původně byli křtěni pouze dospělí, během konce 4. století a s nástupem 5. století se stal zcela běžný a také povinný křest dětí (*Zbiral 2014*, 89–90). Nekřtěňátka by tedy podle křesťanských pohřebních regulí neměla být v rámci vysvěcené půdy funerálního areálu pohřbívána. Pohřby nekřtěných malých dětí ve věkové kategorii *Infantia*<sup>70</sup> byly často tajně ukládány v místech s občasným výskytem vody. Tyto děti byly často pohřbívány pod okapem sakrální stavby, u plotu či zdi vymezující kostelní hřbitov anebo do zdiva již nefunkčních křes-

ťanských svatostánků. Důležitým momentem tady byla blízkost „*locus sacer*“ a přítomnost stékající okapové dešťové vody, která měla mít očištnou funkci a působit jako voda během křtu (*Illič 1994*, 61; *Slivka 1997*, 73–74).

Na pohřebišti kolem rotundy byly identifikovány dva hroby, situované bezprostředně u zdi (H 181 – *infans Ib*, H 182 – *infans Ia*). O přímé souvislosti se symbolickým křtem po smrti však můžeme pouze spekulovat. Celkově byly mladší děti ukládány blíže kostelu než ty starší a nejdále byly v průměru pohřbívány juvenilní jedinci (obr. 26). V kategorii *fetus – new born – infans Ia* se perimetr pohyboval od 0,3 do 10,7 m od kostela (obr. 26A–C), v kategorii *infans Ib* od 0,5 po 12,1 m (obr. 26D), v kategorii *infans II* je interval posunutý ještě o kousek dál, od 0,9 po 12,8 m (obr. 33B). Juvenilní jedinci byli pochováváni ve vzdálenosti od 2,6 po 13 m od kostela (obr. 33B). Je možné, že pohřbívání dětí v co nejkratší vzdálenosti od kostela bylo záměrné a souviselo s poskytnutím možnosti bezproblémového dosažení vzkříšení v království nebeském (*Slivka 1997*, 73–74).